

KULTÚRA SLOVA

*Casopis
pre jazykovú
kultúru
a terminológiu*

*Orgán
jazykovedného ústavu
Eduard Štúra
SAV*

HLAVNÝ REDAKTOR

Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Eugénia Bajzíková, Klára Buzássyová, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, František Kočík, Ivan Masár, Mária Pissářčíková, Matej Považaj, Jozef Ružička, Anna Rýzková, Ján Sabol

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

KULTÚRA SLOVA — ROČNIK 21 — ČÍSLO 8

BLANÁR, V.: Kodifikácie v dejinách slovenčiny	257
KOTULIČ, I.: Bernolákovská spisovná slovenčina a kultúrna západná slovenčina	265
MLACEK, J.: Variantnosť frazém u Bernoláka a v súčasnom jazyku	272
KAČALA, J.: Modrý — modriet, modriet sa	279

Rozličnosti

O názve <i>Slnce</i> . L. Dvornč	283
Slová <i>Mekka</i> a <i>mekka</i> . K. Hegerová	284

Správy a posudky

Kniha o reči emocií vo svete zvierat a človeka. S. Ondrejovič	286
---	-----

Spytovali ste sa

Hrať s bielymi figúrkami či hrať s bielymi kameňmi? I. Masár	287
--	-----

Kodifikácie v dejinách slovenčiny

{Na 200. výročie Bernolákovej kodifikácie}

VINCENT BLANÁR

1. Spisovný jazyk ako spoločensky najzávažnejšia a reprezentatívna forma národného jazyka nie je len sústava vyjadrovacích prostriedkov schopných plniť rozmanité komunikačné ciele, ale aj významná kultúrna hodnota. Preto treba vidieť jeho úlohy a sledovať jeho vývin v širokých spoločenských súvislostiach. Popri základných komunikačných sférach má spisovný jazyk aj jazykovopolitické dimenzie (Kačala, 1986). Takéto vymedzenie sa vzťahuje na realizáciu ideálnych foriem jazykového systému, na súbor zákonitostí a prostriedkov, ktoré sa v danom národnom spoločenstve chápu ako záväzné, t. j. na jeho normu, a najmä na zachytenie spisovného jazyka v kodifikačných príručkách, na jeho kodifikáciu. Norma a kodifikácia spisovného jazyka úzko súvisia. Kodifikácia sa opiera o poznanie spisovnej normy; jej opisom v normatívnych príručkách, v gramatikách, slovníkoch a pod. sa spisovná norma vo vedomí príslušného spoločenstva upevňuje. Opis spisovného jazyka, ktorý sa podáva jeho používateľom ako spoločensky záväzný, predstavuje stupeň poznania ustavične sa rozvíjajúcej spisovnej normy zodpovedajúci stavu daného výskumu (pravda, s jasnou tendenciou hlbšie postihovať vnútorné vztahy a zákonitosti normy). Opis spisovnej normy vychádza z istej jazykovednej koncepcie. Táto koncepcia je podmienená vývinom vedeckej, osobitne jazykovednej metodológie a prejavujú sa v nej aj zámery, východiská a ideologické pozície autora. Spomeňme napr. cieľavedomé zbližovanie, resp. odlišovanie blízko príbuzných národných spisovných jazykov, demokratizačné tendencie v teórii jazykovej kultúry za socializmu, budovanie terminológií v rôznych vývinových obdobiach spisovného jazyka a pod.

V starších dejinách spisovnej slovenčiny bola pri kodifikačných aktoch situácia pomerne komplikovaná. Kodifikácia sa obyčajne nemohla oprieť o jednotnejší spisovný úzus, ba niekedy bolo treba rozhodovať medzi niekoľkými možnými podobami kodifikácie (napr. v 50. rokoch minulého storočia) a kodifikácia ani nezasahovala všetky jazykové plány. Dôležitú stránku kodifikácie predstavovalo prijímanie výsledkov kodifikačnej práce používateľmi spisovného jazyka. Išlo vlastne o dve veci: o spôsob uplatňovania kodifikácie v spisovnej praxi a o postoj odbornej jazykovednej kritiky k danej kodifikácii. V začiatocných fázach formovania sa slovenského národa jazykovopolitická dimenzia spisovného jazyka a jeho kodifikácie vystupovala výrazne do popredia. Keď sa primeraná kodifikácia iba hľadala, a preto jej spoločenská záväznosť nebola veľká, postoj filologicky rozhľadených pracovníkov, novinárov, spisovateľov a iných slovenských vzdelancov podstatným spôsobom podmienil úspešnosť kodifikačných aktov. Vo všetkých prípadoch musíme teda sledovať aj historicke-spoločenské podmienky nositeľov spisovného jazyka. Tieto mimojazykové okolnosti mohli byť niekedy dôležitejšie ako jazykovedná úroveň samotnej kodifikácie. Väčšiu či menšiu úspešnosť mala kodifikácia podľa toho, ako hlboko a pravdivo postihovala — sprvotí vlastne ustaľovala — spisovnú normu a ako ju prijímal okruh používateľov. Pri prvých kodifikáciách išlo priam o to, ako vypracovaná kodifikácia plnila svoju národnozjednocovaciu úlohu a národnoreprezentatívnu funkciu.

Z naznačených hľadísk budeme nakrátko charakterizovať kodifikáciu Antona Bernoláka a všimneme si aj nasledujúce kodifikácie L. Štúra, M. Hattalu a S. Czambela.

2. Kodifikačné dielo A. Bernoláka vzniklo v začiatocnej fáze slovenského národného obrodenia a úzko súvisí s osvietenskými snahami a národnostným úsilím slovenských vzdelaneckých vrstiev a mešťianstva v 2. pol. 18. storočia. Osvietenské reformy Márie Terézie a Jozefa II. mali predísť život starého poriadku a jeho vládnúcich tried, malí vtesnať rozkladajúci sa svetový názor stredovekého feudalizmu do rámca osvietenského absolutizmu. Osvietenské myšlenie u nás podvázovali špecifické podmienky, ako bola hospodárska zaostalošť, nevolníctvo, slabo vyvinuté mešťianstvo, politická a hospodárska sila šľachty. V týchto podmienkach sa začala rozvíjať ideológia slovenskej národnosti v osvietenskom chápání, ktorá neskôr u popredných členov Bernolákovho *Tovarišstva* (J. Fándly, J. Hollý) prerastá do ideológie novodobého slovenského národa. Úsilie o uzákonenie spisovnej slovenčiny nadvázovalo na ideológiu slovenskej národnosti, ako sa sformovala v 17. a 18. storočí. Základom ideológie slovenskej národnosti bola hmlistá koncepcia starobylého „slovanského národa“. Aj A. Bernolák vychádzal z predstavy o jednom slovanskom národe a jazyku. Časťou

tohto národa sú panónski Slovania, Slováci. Slovenčina je samostatným nárečím slovanského jazyka, podobne ako čeština, polština, ruština, chorvátsky. Slovenčina je zo všetkých slovanských jazykov najzachovalejšia, pretože iba Slováci bývajú nepretržite v slovanskej pravlasti, na Slovensku (Slovensko. dejiny, 1978, s. 447 n.). Ideológiu slovenskej národnosti a národa od samých začiatkov oslabuje tvrdý národnostný útlak. V polovici 18. storočia vzrastá slovenské stavovské povedomie (porov. historické polemiky J. B. Magina, J. Papánka, M. Bela, J. Sklenára a iných o rovnoprávnosti Slovákov s Maďarmi v Uhorsku). Vedomý odklon od češtiny predovšetkým v katolíckej spisbe signalizuje, že čeština prestáva plniť úlohu priameho podporovateľa slovenského kultúrneho a spoločenského vývinu (Pauliny, 1956, s. 110). Na jej miesto sa vo vyššom spoločenskom a kultúrnom vyjadrovaní dostala kultúrna slovenčina. Aj vďaka trnavskému kultúrnemu centru najprv získala prevahu kultúrnu západnú slovenčinu. Snahy kodifikovať kultúrnu západnú slovenčinu ako spisovný jazyk sa prejavujú od polovice 18. storočia u kamaldulských mníchov, avšak ako prvý kodifikátor vstúpil natrvalo do dejín nášho spisovného jazyka v 2. polovici 18. storočia Anton Bernolák.

Prvá kodifikácia slovenského spisovného jazyka vyniká širokým poňatím, ktoré nijaký jednotlivec u nás doteraz neprekonal. Bernoláková jazykovedná teória nesie stopy osvietenskej jazykovedy. V súlade s osvietensko-racionalistickým poňatím sa spisovný jazyk chápe ako vyšší kultúrny útvar, ktorý sa neskúma vo vzťahu k reči ľudu. Nárečové prvky ako vulgarizmy nepatria do spisovného jazyka. Bernolákovo jazykovedné dielo sa v minulosti hodnotilo dosť povrchne, často kriticky a odmietať. Až novšie analýzy hodnotia Bernolákovo jazykovedné dielo kritériami jeho doby a usilujú sa odlišiť myšlienky a prvky dobové, tradičné od prvkov znamenajúcich trvalejší jazykovedný prínos.

Vo svojej kodifikácii podal A. Bernolák opis všetkých jazykových plánov. Prvým krokom k ustáleniu spisovnej slovenčiny bol pozoruhodný návrh pravopisnej sústavy (*Dizertácia a Ortografia*, 1787). Vy-chádzajúc v podstate z fonologického riešenia vzťahu grafém a hlás-ky, vo svojej pravopisnej sústave odstránil (okrem w) nefunkčné písme-ná (a teda aj y). Bernolákov pravopis bol inšpirujúcim zdrojom pre L. Štúra a dodnes púta pozornosť svojou dôslednosťou a jednoduchos-tou. V *Gramatike* (1790) nadviazal na západoslovenskú kultúrnu tradí-ciu, ale svoj spisovný jazyk dopĺňal aj stredoslovenskými a celonárodnými prvkami. Pozornosť zasluhuje najmä opis skloňovania a časovania. Stav v slovenčine vystihujú aj niektoré syntaktické poučky (čo v platnosti vzťažného zámena, vykanie a onikanie). Najväčšiu daň súdobej českej jazykovede (P. Doležal, V. J. Rosa) platil pri otázkach tvorenia slov z domáčich fondov (*Etymológia*, 1791). V duchu vtedajšej slovo-

tvornej módy tvorí priamočiaro podľa zvyčajných slovotvorných postupov aj také novotvary, ktoré neboli vo vtedajšom jazyku pri daných odvodzovacích základoch živé. Mnohé z takýchto neživých novotvarov už v Slovári neuvádzajú (bližšie najmä Habovštiaková, 1968). V Bernolákovej kodifikácii spisovnej slovenčiny má významné miesto šesťvázkový *Slovár* (1825, 1827). *Slovár* predstavuje prekladový slovník, v ktorom sa každý význam heslového slova ilustruje latinskými, nemeckými a maďarskými ekvivalentmi. Hoci sa exemplifikácie heslového slova v českej podobe neuvádzajú a za slovenskými synonymami sa české pendanty neuvádzajú dôsledne, *Slovár* je „česko-latinsko-nemecko-uhorský“ základným postojom A. Bernoláka k češtine a k českej slovnej zásobe. Výber slov, určovanie ich hláskovej a morfológickej podoby, ktorá nebola v kultúrnej západnej slovenčine ustálená a vyznačovala sa variantnosťou, ako aj vymedzenie ich významovej stavby sa uskutočňovalo v pomere k češtine a na jej pozadí. Pri spracúvaní slovnej zásoby sa Bernolák opieral o živý úzus západoslovenských vzdelancov (to je v súlade s požiadavkami osvietenskej filológie). Popri hovorenej a písanej podobe kultúrnej západnej slovenčiny významný prameň v Slovári tvoria (nie okrajovo) západoslovenské nárečia; nie je však zanedbateľná vrstva slov známych zo západoslovenských i stredoslovenských nárečí (východiskom mu bola slovná zásoba z hornooravského rodu Slanice). Bernolák sa opieral aj o českú jazykovú tradíciu na Slovensku. Do Slovára zahrnul od pôvodu české lexikálne prvky, ktoré tvorili súčasť západoslovenského kultúrneho úzu (najmä také, ktoré nemali v nárečiach vhodný pendant). Ináč sa v celom Slovári prejavuje úsilie nájsť primerané proporcie v slovnej zásobe charakteristickej pre západoslovenský kultúrny úzus v pomere k stredoslovenským nárečiam a v pomere k češtine. Kritický postoj k češtine ako k prameňu obohacovania slovenskej slovnej zásoby chcel Bernolák kompenzovať neologizmami (uvádza ich v radoch synónym).

Opisom gramatickej stavby a slovnej zásoby slovenského spisovného jazyka, ako aj vypracovaním jeho pravopisu A. Bernolák kodifikoval spisovnú slovenčinu ako osobitný slovanský spisovný jazyk. Tým sa spisovná slovenčina dostala do slovanskej jazykovedy (napr. do gramatiky J. Dobrovského, do slovníkov S. B. Lindeho, J. Jungmanna) a začína sa s ňou rátať pri klasifikácii slovanských jazykov (B. Kopitar: Grammatik der slawischen Sprache, Lublana 1808). J. Dobrovský vo svojich posledných veľkých dielach (v 2. vydanií Geschichte der Böhmisches Sprache und ältern Literatur, 1818, v 2. vydanií Lehrgebäude der Böhmisches Sprache, 1819 a v Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, 1822) vo svojej dichotomickej klasifikácii slovanských jazykov uvádzá slovenčinu na prvom mieste II. triedy samostatne pred češtinou (Do-

brovského názory sa však nevykryštalizovali jednoznačne; bližšie Blaňár, 1954).

Bernolákovu kodifikačné dielo má pre rozvoj slovenského národného hnutia i pre rozvoj slovenskej národnej kultúry trvalý význam. Pravda, bernolákovské hnutie po veľkom rozmachu v deväťdesiatych rokoch ochabuje. Bernolákovčina sa nevyvinula na celonárodný spisovný jazyk, jednoznačne nebola prijatá ani v katolíckom tábore (staršia, konzervatívnejšia generácia sa nestotožnila s radikálnym odklonom od češtiny). V čase, keď A. Bernolák kodifikoval spisovnú slovenčinu, feudalizmus sa u nás rozkladal, ale nástup buržoázie ešte neboli jasné a ideológia slovenského národa sa len naznačovala. Poklesol hospodársky a kultúrny význam západného Slovenska (r. 1777 sa z Trnavy do Budína prestahovala univerzita a potom aj niektoré centrálné úrady). Bernolák sa pri svojej kodifikácii oprel o západoslovenské kultúrne a jazykové tradície, hoci v tom čase už hegemonia kultúrnej západnej slovenčiny doznievala a čoraz výraznejšie sa prejavovala tendencia strednej slovenčiny stať sa nadnárečovým kultúrnym útvarom. Bernolákovu kodifikáciu takto predstavuje zákonitú fázu v dejinách spisovného jazyka Slovákov (Pauliny, 1956, 1983; Tibenský, 1954, Smirnov, 1965, Habovštiaková, 1968).

3.1. Spisovná kodifikácia, ktorú vypracoval po poradách v užšom kruhu (r. 1843) a na zakladajúcej schôdzke Tatrína (r. 1844) L. Štúr (*Nauka reči slovenskej*, 1846), vznikla v podstatne zmenenej politickej, spoločenskej a jazykovej situácii. V slovenskom národnom obrodení sa utvárali dve koncepcie: koncepcia slovenskej národnej samobytnosti a československej národnej jednoty. Na začiatku 19. storočia sa dostala koncepcia príslušnosti Slovákov k „československému kmeňu“ slovanského národa do zretelnej krízy.

Rastúcemu slovenskému národnému povedomiu zodpovedal princíp národnej samobytnosti. Národnobrodenské hnutie získava protifeudálny, národnopolitickej charakter. O formulovanie politického programu sa zaslúžil najmä L. Štúr. Pravda, štúrovské snaby a návrhy neprekračovali rámec tzv. liberalisticko-reformistickej cesty ku kapitalizmu (*Slovensko. Dejiny*, 1978, 479 n.). Hegelovská a herderovská filozofia, o ktorú sa štúrovci opierali, sa tu prejavila ako retardujúci činiteľ. Zásady národnej ideológie načrtol už v priebehu r. 1843 L. Štúr v diele *Nárečja slovenskou alebo potreba písania v tomto nárečí* (tlačou vyšlo r. 1846). Východiskom bernolákovskej ideológie tu Štúr obohatil o mnohé nové myšlienky. Štúr a jeho spolupracovníci si jasne uvedomili, že pri formovaní spoločnej ideoovo-politickej základne a pri potrebnom zjednocovaní všetkých vrstiev slovenského národa (išlo najmä o spojenie rozčesnutej katolíckej a evanjelickej zložky) základnú úlohu má celonárodný spisovný jazyk. Úlohu spisovného jazyka spájal L.

Štúr s politickým a spoločenským bojom za práva utláčaného poddaného ľudu. Pri svojej kodifikácii slovenčiny ako samostatného slovenského spisovného jazyka sa oprel o kultúrnu strednú slovenčinu, ktorej tendencie k nadnárečovej kultúrnej platnosti boli v tom čase veľmi výrazné. Vďaka školeniu u najvýznamnejších predstaviteľov vtedy vznikajúcej modernej porovnávacej typologickej jazykovedy (A. F. Pott, F. Bopp, W. Humboldt a i.), vďaka poznaniu hegelovskej dialektiky, ako aj schopnosti preniknúť k živým a produktívnym jazykovým javom podal v *Nauke* pozoruhodný, vnútorme vyvážený opis spisovnej slovenčiny (Blanár, 1956). To bol v pravom zmysle slova historický kultúrny čin, s veľkým spoločenským a politickým dosahom, ktorý obstál v ohni neskorších skúšok. Natrvalo bola daná základná norma a východisko ďalšieho vývinu spisovnej slovenčiny ako atribútu novodobého slovenského národa. V pravopise Štúr nadviazal na lingvisticky priebojný pravopis A. Bernoláka (s výrazným uplatnením foneticko-fonologického a morfologického princípu), ale kultúrna verejnosť i jazykovedná kritika (mladý M. Hattala, S. Chalupka, ale aj najbližší spolupracovník M. M. Hodža) ostro odmietli Štúrovo (a Bernolákovo) pravopisné novotárstvo. Puto domácej literárnej tradície bolo príliš silné (porov. aj Smirnov, 1981, Jóna, 1985).

3.2. Buržoáznu revolúciou v r. 1848—49 sa nevyriešili národnostné otázky, ktoré v strednej Európe patrili k dôležitým prejavom nástupu kapitalizmu. Základnou otázkou národného boja v 50. rokoch bola otázka jednoty spisovného jazyka, a práve to bolo na Slovensku jeho najslabšie miesto. Keď bol priam ohrozený osud spisovnej slovenčiny, široká kultúrna verejnosť dala prednosť štúrovskej slovenčine pred bernolákovčinou, češtinou i tzv. staroslovenčinou (mierne upravenou češtinou). Pravda, celospoločenskú úlohu získala „opravená“ slovenčina, ktorej zásady sformuloval v *Krátkej mluvnici slovenskej* (1852) Martin Hattala. V „opravenej“ slovenčine sa prijali prvky historicko-etymologického pravopisu (graféma *y* v etymologických pozíciách znamenala priblíženie slovenského pravopisu k českému). Ešte v 30. rokoch L. Novák (1935) presvedčivo ukázal, že hodžovsko-hattalovská úprava predstavovala krok späť oproti Štúrovmu pravopisu. (Pravda, pri neskorších pokusoch o návrat k Štúrovmu pravopisu L. Novák a tí, ktorí jeho návrh podporovali, nebrali dostatočne do úvahy nezanedbateľnú úlohu spoločensko-politickej podmienok používateľov pravopisnej kodifikácie.) V spoločenskej situácii, ktorá bola v 50.—70. rokoch na Slovensku, hodžovsko-hattalovská pravopisná úprava a Hattalova jazyková kodifikácia (s historizujúcim chápaním jazyka: *Mluvnica jazyka slovenského*, 1864 a *Skladba jazyka slovenského*, 1865) sa ukázali ako prijateľné pre všetky vrstvy slovenského národa a ako zjednocujúci činiteľ rozdrobenej slovenskej pospolitosti zohrali pozitívnu rolu.

O Hattalovu kodifikáciu sa opíeral tzv. matičný úzus. Historizujúce prvky Hattalovej kodifikácie boli však v ďalšom vývine nášho spisovného jazyka zdrojom mnohých nedôsledností a fažkostí.

3.3. Významným krokom v dejinách kodifikačných aktov spisovnej slovenčiny je dielo S. Czambela. U Czambela sa kodifikácia po prvý raz opiera o kritické zhodnotenie súvekého spisovného úzu a jazykovej praxe (martinských) redaktorov, ktorí tento úzus usmerňovali a spolu-tvorili. S. Czambel najprv vypracoval kodifikáciu pravopisu (*Slovenský pravopis. Historicko-kritický nákres*, 1890). Usiloval sa podať logickej a ľahko pochopiteľné pravidlá slovenského historicko-etymologickejho pravopisu. Základom kodifikácie spisovnej slovenčiny až do roku 1931 sa stala Czambelova *Rukováti spisovnej reči slovenskej* (1902). Czambel vychádza zo systému živého jazyka a zo spisovnej normy martinského centra. V martinskem období sa však nepodarilo vypracovať potrebnú lexikálnu kodifikáciu, ktorá by bola uľahčila prácu pri rozvíjaní slovnej zásoby v oblasti, kde najviac narastali pomenovacie potreby, t. j. pri tvorení nových terminológií. Nevznikol ani praktický slovník na úrovni matičného Loosa. Pretože jazykovedná teória nepomohla vypracovať jednotné posteje k spôsobom rozvíjania slovnej zásoby, viacej sa uplatňovala individuálna tvorivosť, pri ktorej sa ne-raz precenili slovotvorné možnosti slovenského jazyka. Pri budovaní terminológie nových vedeckých a výroбno-technických odborov sa vychádzalo najmä z vypracovanej českej terminológie, odborné názvo-slovie tých odvetví, ktoré mali na Slovensku svoju tradíciu, viacej sa opieralo o domácu profesionálnu terminológiu. Pre matičné obdobie bolo charakteristické preberanie slov i niektorých prípon z ruštiny (napr. *pochopen/stvo*, *dej/stvovat*); propagátorm tohto smeru bol najmä V. Pauliny-Tóth. Iné stanovisko obhajoval S. Czambel, ktorý vychádzal v poňatí vývinu a dejín slovenčiny z uhorskej koncepcie prítomnosti a budúcnosti slovenčiny (porov. Pauliny, 1973, s. 229–230 oproti Ružičkovým formuláciám); Czambel žiadal budovať spisovnú slovenčinu len na domáčich ludových základoch a odmietať preberanie českých a ruských slov. S. Czambel nestačil realizovať svoj zámer: po preskúmaní slovenských nárečí poslovenčí slovnú zásobu čo do lát-ky, t. j. odstrániť predovšetkým slová prevzaté z češtiny (porov. Jóna, 1973, s. 40). Nedostatok odbornej lexikálnej kodifikácie sa tahá ako čierna níť dejinami spisovnej slovenčiny od Štúra po 60. roky tohto storočia. Preto oblasť slovnej zásoby predstavovala donedávna najslabšie miesto našej kodifikácie.

Ked' hodnotíme Bernolákovo jazykovedné dielo z naznačenej historickej perspektívy, vidíme, že v dejinách kodifikácie spisovnej slovenčiny patrí A. Bernolákovi trvalé miesto. Bernolák prvý kodifikoval spisovnú slovenčinu ako samostatný slovanský spisovný jazyk. Jeho

dielom sa začína epocha celonárodného slovenského spisovného jazyka a trvalé úsilie o primeranú kodifikáciu. Základným kritériom pri jeho kodifikovaní bol jazykový úzus (vzdelancov). Hoci teoretická úroveň Bernolákovej kodifikácie neprekračuje vtedajšiu osvietensko-racionalistickú jazykovednú teóriu, pravopisná, hľáskoslovňa, gramatická a lexikálna kodifikácia svojím premysleným a širokým poňatím v mnom naznačuje ciele kodifikačnej práce.

*Jazykovedný ústav Ludovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava*

LITERATÚRA

BLANÁR, V.: Slovenčina v Dobrovského klasifikácii slovanských jazykov. *Slavia*, 23, 1954, s. 152—158.

BLANÁR, V.: Ludovít Štúr ako jazykovedec. *Slovenská reč*, 21, 1955, s. 146—168.

JÓNA, E.: Teória slovenského spisovného jazyka a jeho kodifikácia na rozhraní 19. a 20. storočia (1875—1918). In: *Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o Samuelovi Czambelovi.)* Spoločenské vedy. Philologica 3. Universitas Comeniana, Facultas paedagogica Tyrnaviensis. Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1973, s. 15—45.

JÓNA, E.: Postavy slovenskej jazykovedy v dobe Štúrovej. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1985. 170 s.

HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Bernolákovo jazykovedné dielo. Bratislava, Vydatelstvo SAV 1968. 445 s.

KAČALA, J.: Jazykopolitický kontext pojmu spisovný jazyk. In: *Jazyková politika a jazyková kultúra. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach v Domove vedeckých pracovníkov SAV* 17.—19. apríla 1985. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1986, s. 44—49.

PAULINY, E.: Čeština a jej význam pri rozvoji slovenského spisovného jazyka a našej národnej kultúry. In: *O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov. Zborník materiálov z konferencie Historického ústavu SAV*. Bratislava, Vydavatelstvo SAV 1956, s. 99—124.

PAULINY, E.: Vedecký záver konferencie. In: *Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o S. Czambelovi)*. Red. L. Horečný. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1973, s. 229—230.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1983. 256 s.

NOVÁK, L.: Jazykovedné glosy k československej otázke. Martin, Matica Slovenská 1935. 384 s.

Slovensko. Dejiny. Kolektív autorov. Zostavovateľ J. Tibenský. 2. vyd. Bratislava, Obzor 1978. 1012 s.

SMIRNOV, L. N.: Anton Bernolák. In: *Slavianskoje istočnikovedenije*. Moskva, Izd. Nauka 1965, s. 138—145.

- SMIRNOV, L. N.: Otraženije v literaturno-jazykovoj sfere borby za konsolidaciju slovackoj naciji [seredina 19. v.]. In: Formirovanije nacij v centralnoj i jugo-vostočnoj Evrope. Moskva, Izd. Nauka 1981, s. 197—211.
- TIBENSKÝ, J.: Juraj Fándly. Odtlačok úvodnej štúdie k výberu z diela. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1954, s. 5—95.

Bernolákovská spisovná slovenčina a kultúrna západná slovenčina

IZIDOR KOTULIČ

Spisovný jazyk ako osobitná historicko-spoločenská a jazyková kategória vzniká spravidla až na pomerne rozvinutom stupni spoločenského, kultúrneho i hospodárskeho vývinu daného spoločenstva, obyčajne národa. To znamená, že nie o každom jazyku a nie na každom jeho vývinovom stupni možno hovoriť ako o spisovnom jazyku. Podstata spisovnosti jazyka nespočíva totiž iba v tom, že existuje v písomnej podobe¹ a že slúži aj na literárne, teda vyššie kultúrne ciele. Jazyk, ktorý slúži iba na tieto základné kultúrne a literárne ciele, a nie je ešte kodifikovaný, tradične nazývame *kultúrny jazyk*, nie *spisovný jazyk*. Kultúrny jazyk je teda iba akousi historickou prípravnou, a to dlhšou alebo kratšou, etapou vo vývine smerom k spisovnému jazyku. Tak spisovný jazyk, ako aj jeho historický predchodca kultúrny jazyk plnia viaceri, a to rôznorodých spoločenských funkcií a majú teda oveľa bohatšie rozvinuté najmä svoje obsahové roviny (morphológiu, tvorenie slov, slovnú zásobu a v rámci nej najmä odbornú terminológiu, ďalej syntax, štýlovú a štýlistickú diferenciáciu) v porovnaní so

¹ Hoci A. Bernolák kodifikoval prvý slovenský spisovný jazyk, dnešný odborný termín *spisovný jazyk*, *spisovná reč* ešte nepoznal a nepoužíval ho. V bernolákovčine rovnako ako v predbernolákovskej kultúrnej slovenčine adjektívum *spisovný* (i jeho odvodeniny: *spisovne*, *spisovnosť*) malo ešte pôvodný, neterminologický význam „písomný, vyjadrený písomne, na písme“ a vyskytovalo sa vo viacerých hláskových a slovotvorných variantoch. Tak napr. v bernolákovčine (Slowár IV, 3070) sú ako synonymné doložené po tri podoby: *spisebne*, *pisebne*, *spisowne*; *spisební*, *pisební*, *spisowní*; *spisebnosť*, *pisebnosť*, *spisownosť*. V predbernolákovskej kultúrnej slovenčine máme doložené podoby *spisobne* 1726, *spisewne*, *spisowite* 1767, *spisebne* 1772, 1785, 1787; *spisebný* 1787. Dnešný terminologický význam adjektívumu *spisovný* v spojeniach *spisovný jazyk*, *spisovná reč* dal až J. Jungmann (Slovník česko-německý, 1838), pričom však pri heslách *spisownost* a *spisowný* sa priamo odvoláva práve na A. Bernoláka (skratka: *Brn*).

zemepisnými nárečiami, ktoré nemajú vôbec svoju písomnú, ale iba hovorenú podobu a slúžia predovšetkým na bežné dorozumievanie potreby najmä dedinského obyvateľstva. Spisovný jazyk sa však dosť výrazne odlišuje aj od svojho historického predchodcu — kultúrneho jazyka, a to najmä tým, že má cieľavedomú i dostatočne presnú normu vo všetkých rovinách (hláskoslovie, morfológia, tvorenie slov, slovná zásoba, syntax) a v pravopise je aj primerane kodifikovaný (uzákonený) v osobitných kodifikačných príručkách, ktoré sa takto stávajú nielen konkrétnym obrazom, ale aj návodom a korektívom na správne používanie spisovného jazyka u všetkých jeho používateľov. A práve z tohto normotvorného a kodifikačného aktu, ktorý je príznačný až pre spisovný jazyk (teda nie aj pre kultúrny jazyk), vyplýva potom aj oveľa širšia alebo až celospoločenská záväznosť priatej a kodifikovanej normy spisovného jazyka pre všetkých jeho aktívnych používateľov, a to tak v písomnej, ako aj v hovorenej podobe (najmä vo verejných prejavoch).

Na základe takto objektívne a komplexne vymedzených i chápaných základných kritérií spisovnosti v dejinách slovenského jazyka nemožno predberanolákovský slovenský kultúrny jazyk, kultúrnu slovenčinu, ktorá mala veľmi nejednotný, dosť volný jazykový úzus (individuálny alebo skupinový) vo všetkých jazykových rovinách (konkrétnie v morfológii a slovnej zásobe), ale najmä v pravopise a nebola vôbec kodifikovaná, pokladať za „prvú formu slovenského spisovného jazyka“ (Stanislav, 1967, s. 49) alebo za „prvý pokus o spisovnú slovenčinu“ (Bálek, 1944, s. 9). Nejednotnosť a neustálosť písomného i hovoreného úzu kultúrnej slovenčiny sa ešte zvyšovala tým, že jej hlavní tvorcovia a nositelia — slovenskí vzdelanci — vnášali do nej aj početné miestne alebo krajinové jazykové (nárečové) prvky podľa toho, odkiaľ pochádzali alebo kde dlhší čas pôsobili. Práve pre túto zemepisnú alebo krajinovú diferencovanosť a závislosť kultúrnej slovenčiny od miestnych alebo krajinových nárečí je celkom odôvodnené hovoriť o zemepisných, krajinových variantoch kultúrnej slovenčiny, teda o kultúrnej západnej slovenčine, o kultúrnej strednej slovenčine a o kultúrnej východnej slovenčine. Vo všetkých troch základných variantoch kultúrnej slovenčiny vznikla aj dosť početná a rôznorodá rukopisná i tlačená literatúra. Pod vplyvom priaznivejšieho hospodárskeho, politického i kultúrneho postavenia západného Slovenska v rámci celého Uhorska (Trnava: sídlo ostríhomského arcibiskupstva, univerzity a jej tlačiarne; Bratislava: sídlo kráľovskej komory, mestodržiteľskej rady a miesto korunovácie uhorských kráľov) najprudším vývinom prešla práve kultúrna západná slovenčina, ktorá sa postupne stávala aj jedným zo štyroch oficiálne uznávaných a používaných jazykov v Uhorsku (lat. termín *quadruplex lingua*, slov. termín *štverý jazyk* = latin-

čina, nemčina, maďarčina a slovenčina reprezentovaná kultúrnou západnou slovenčinou). Práve tieto okolnosti spôsobili, že kultúrna západná slovenčina prerástla svoj pôvodný zemepisný (západoslovenský) rámc a postupne sa dostávala najmä do katolíckej náboženskej a cirkevnej literatúry, do úradných administratívnych textov (tereziánske urbáre a deväťbodový dotazník; jozefínske patenty a sčítacie hárky ap.) i do základných školských príručiek (*Prjwod ku vmenj počtuw...*; *Prjwod k vmenj peknopjsebnosti...*; *Prjwod ku dobropjsebnosti slovenského pisma...*; *Prjwod ku dobromluwnosti slowenské...*; *Čtiri gruntowni tabule* ... 1780; *Prjwod ku prawemu poznánju prirozench wecy...* 1783 atď.), ktoré sa používali na celom slovenskom jazykovom území, takže kultúrna západná slovenčina začala plniť nie iba úzko krajinovú, ale aj celoslovenskú, teda celospoločenskú funkciu. Ukazuje sa, že kultúrna západná slovenčina sa vyučovala nielen na základných (triviálnych) a stredných školách (gymnáziach) na celom Slovensku, ale iste aj na univerzitách v Trnave a vo Košiciach (najmä na pastoračné ciele), keďže sa stala aj oficiálnym jazykom všetkých slovenských tlačí vychádzajúcich z tamojších univerzitných tlačiarní.

Toto osobitné postavenie kultúrnej západnej slovenčiny v slovenskom kultúrnom a spoločenskom živote a jej značná štruktúra i výrazová rozvinutosť boli zrejme hlavným dôvodom, že A. Bernolák a jeho družina pri svojom cieľavedomom úsilí kodifikovať prvý slovenský spisovný jazyk, bernolákovskú spisovnú slovenčinu, si ako jazykový základ a východisko zvolili široko známu a používanú i bohatu rozvinutú kultúrnu západnú slovenčinu. Kultúrna západná slovenčina bola totiž dobre a dôverne známa tak zo škôl, ako aj z praktického kultúrneho a administratívneho života, a to nielen prvým, starším bernolákovcom, ale aj ostatným slovenským vzdelancom žijúcim na Slovensku. Dôkazom toho je napríklad aj ten fakt, že prvé slovenské práce (rukopisné alebo vydané tlačou) starších bernolákovcov dokončené pred rokom 1787 boli vydané alebo napísané v kultúrnej západnej slovenčine.

Bernolákovo jazykovedné dielo ako celok (*Dissertatio; Orthographia; Grammatica; Etymologia; Slowár*)² i jeho časti majú v dejinách slovenského jazyka, slovenskej jazykovedy a kultúry čestné a nezastupiteľné miesto. A. Bernolák sa na svoju dobu predstavil ako mimoriadne vzdelaný a úspešný znalec slovenského jazyka i odbornej literatúry. V súvislosti s prípravou na svoju rozsiahlu normatívnu a kodifikátor-skú prácu (okrem pravopisu a gramatiky kodifikoval aj slovnú zásobu

² V ďalšom teste uvádzame pred číslom strany prameňa tieto skratky jednotlivých Bernolákových diel: *D* = *Dissertatio*, *O* = *Orthographia*, *G* = *Grammatica*, *E* = *Etymologia*, *S* = *Slowár*.

a tvorenie slov) musel preštudovať značné množstvo domácej (slovenskej, českej, maďarskej) i cudzej (nemeckej, poľskej, ruskej, anglickej, francúzskej, talianskej a ľ.) odbornej literatúry z oblasti jazykovedy, literárnej vedy a histórie, ktorú spravidla aj priamo cituje. Po prvýkrát v dejinách slovenskej jazykovedy sa takto „moderne“ s využitou a citovanou odbornou literatúrou narába vlastne až v Bernolákových jazykovedných prácach.

Z celého Bernolákovho jazykovedného dielá si najvyššie ocenenie z hľadiska odborného i kultúrnohistorického zasluhujú práve jeho prvé, anonymne vydané jazykovedné práce (*Dissertatio; Orthographia*) z roku 1787, v ktorých na dobrej odbornej úrovni a presvedčivo odôvodnil potrebu jednotného a moderného slovenského fonologického pravopisu. Najmä v porovnaní s celým dovtedajším vývinom a stavom slovenského pravopisu, poznačeným značnou nejednotnosťou až ľubovoľou i početnými cudzími, najmä českými vplyvmi, vyniká Bernolákov dobre premyslený projekt jednotného fonologického pravopisu ako mimoriadne záslužný, ba až revolučný odborný čin. Tým, že zo svojho pravopisného systému dôsledne odstránil v kultúrnej slovenčine tradične používané, ale podľa neho nepotrebné písmená ako: *Q q, X x, j* vo funkcií *i* aj vo funkcií tzv. joty *(j, jj)*, *v* na začiatku slova vo funkcií *u, ť, ě, au, ū, y* a *ý* vo funkcií *i* a *í, y* vo funkcií *j̄*, a že začal dôsledne označovať dlhé samohlásky „ostrým prízvukom“ (dlžňom), mäkké spoluhlásky zas „mäkkým prízvukom“ (mäkčeňom) a dnešnú spoluhlásku *g* tzv. „tvrdým prízvukom“ (bodkou alebo polkrúžkom: *ǵ, ġ*), značne zjednodušil a zracionálizoval slovenský pravopis a zároveň ho aj v maximálne možnej miere priblížil k živej slovenskej výslovnosti.

Bernolákovmu pravopisu (najmä grafematiķe) možno z dnešného hľadiska vyčítať aj isté nedôslednosti. Napríklad prekvapuje to, že A. Bernolák nevniesol svoju reformou uvoľnené grafémy *j* a *v* do svojho grafematického inventára v ich dnešnej funkcií, ale zostal pri tradičnom a nepraktickom označovaní spoluhlásky *j* grafémou *g (ozag, napekňegši)* a spoluhlásku *g* označoval tiež tradičnou grafémou *ǵ* s tzv. „tvrdým prízvukom“ (*žagdi, žrunt*). Takisto aj spoluhlásku *v* označoval tradičným dvojitým *w (dwa, twóğ-twúğ)*; hoci graféma *v* bola „voľná“. Na tieto nedôslednosti v bernolákovskom pravopisnom a grafickom systéme nepriamo upozornil sám A. Bernolák (alebo skôr J.

³ Sporadicky sa všetky tieto tradične používané grafémy (podľa A. Bernoláka „zbytočné písmená“ D 13, 16, 17, 21; O 13) vo väčšej alebo menšej miere opúšťali (nie však dôsledne) v rukopisných i v tlačených pamiatkach písaných kultúrnou slovenčinou prakticky už od 17. storočia.

Fándly), keď roku 1794 v anonymne vydanom diele *Ñečo o epigramatéch...* ústami P. Lifanda (= p. Fand-li) odporúča ich odstrániť (písat *j* miesto *g*, *g* namiesto *ž*, *v* namiesto *w*), ale z neznámych dôvodov k tomu nedošlo. A. Bernolák neprevzal do svojho pravopisného a grafematického systému ani tzv. „skrivené“ *s* a *š* (= *š*), ale uprednostnil švabachové tzv. „dlhé“ *ſ* (používané aj v zdvojenej podobe: *maſſo*), ktoré v graficky trocha zmenenej podobe (*s* „*kvačkou*“ hore: *ſ*) používal aj vo funkcií spoluhláske *ſ* (*kdiſ*, *lepſeg*). Podobne ani v prípade mäkkého *l* A. Bernolák neoznačoval jeho mäkkosť pomocou tzv. „mäkkého prízvuku“ (mäkčeňa), ale v tejto funkcií používal tradičné tzv. „zatvorené“ *l*, ktoré sa však v predbernolákovskom pravopise používalo práve v opačnej funkcií, na označovanie tvrdého *l*⁴. V prípade spoluhlások *ſ* a *l* sa teda v bernolákovčine mäkkosť označovala typograficky (!) odlišným spôsobom než pri ostatných mäkkých spoluhláskach (*d'*, *t*, *ň*, *č*, *ž*), kde sa kládol tzv. „mäkký prízvuk“ (mäkčeň).

Za väčšiu nedôslednosť bernolákovského pravopisného systému možna pokladať iba dvojaký spôsob označovania dvojhľásky *ie*, ktorú priprúštal (popri podobách bez dvojhľásky) ako možnú⁵: *pradēm* (*pradgem*) G 91, *d'gewka* (*d'iwka*) G 23, *d'ēta*, *d'ita*, *d'geta* E 20. Kým v domáciach slováč dvojhľásku *ie* zapisoval dôsledne ako *ge*, v cudzích slováč (zrejme pod vplyvom latinčiny) ako *ie*: *kwietancia* G 268,

⁴ V predbernolákovskej kultúrnej slovenčine sa najmä v tlačených slovenských jazykových pamiatkach používalo v pozíciiach mäkkého *l* tzv. „otvorené“ *l* a v pozíciiach tvrdého *l* tzv. „zatvorené“ *l*, a to už od 17. storočia. Táto pravopisná zásada sa v tlačených pamiatkach neuplatňovala celkom dôsledne, ale rozdiel medzi tvrdým *l* a mäkkým *l* sa musel uvedomovať, keďže vo viacerých jazykových príručkách (T. Masník, 1696, J. Lešák, 1775; trnavské školské príručky z roku 1780 a ī.) si našiel aj svoje terminologické vyjadrenie: „zatvorene, zawrene“ *l* [= tvrdé *l*] proti „otvorene, otewrene“ *l* [= mäkké *l*].

⁵ A. Bernolák nepojal do svojho samohláskového systému dvojhľásky, ale v istých konkrétnych prípadoch priprúštal po svojej hláskovej norme aj podoby s dvojhľáskami (najmä s dvojhľáskou *ie*, zriedkavejšie s dvojhľáskou *uo*) ako jedine možné (*pačgeski*, *d'gewčisko* G 24, *Daniel* G 29, *našgepal* G 194; *sín*, *twoňa* E 114) alebo ako varianty podob bez dvojhľásky: *wedēm* (*wedgem*), *metem* (*metgem*) G 91, *l'iskowce* (*l'geskowce*) E 89, *rečem* (*rečgem*) G 91, *šestí* (*šgestí*) G 60; *Bwoh*, *muog* (správnejšie *Bwoh*, *mwog*) D 63, hoci ináč uprednostňoval tvary s dlhým ó (*ú*), ako napr. *Bóh* D 72, G 60, 22, *Búh*, *wúl* G 30, *ósmi* G 60, *mógl* (*múgl*) G 66. Dvojhľáška *ia* sa vyskytuje celkom zriedkavo a iba v cudzích slováč (porov. ďalej). V Slowári sa však tvary s dvojhľáskami *ie* (*ge*) a *uo* (*wo*) označujú s hviezdičkou, t. j. hodnotia sa ako nárečové, teda nevhodné pre bernolákovskú spisovnú slovenčinu.

Daňiel, Daňiela, Daňielowi G 29; týmto spôsobom zapisoval aj dvojhásku *ia*, ktorá sa tiež vyskytovala iba v cudzích slovách: *ğrobian*, *ğrobiançin*, *ğrobianka*, *ğrobianow*, *ğrobianski*, *ğrobianski*, *ğrobianstwi* S I, 662, *Kwintilián* O 14.

Na rozdiel od pomerne jednotne kodifikovaného pravopisného systému bernolákovskej spisovnej slovenčiny sa už bernolákovčina pri hláskej a morfológickej stavbe slov nevyznačovala takou jednotnosťou, keďže pripúšťala dosť veľký počet hláskových, morfológických i lexičálnych variantov slov, napr.: *kňaža* (*kniža*), *žreba* (*žriba*) G 18, *mad* (*med*) G 31, *kňaz* (*kňez*), *lud* (*lid*) G 35, *slunce* (*slnce*) G 43; *zradce* (*zradečec*) G 28, D. sg. *kurafu* (-*ti*), *srdeu* (-*ci*) G 42; L. sg. *kožuchu* (*w kožuše*), *pluhu* (*pluze*) G 34; I. sg. s *túto* *owcū* (-*ow*) G 37; N. pl. *luďá* (*luďé*) G 35; *práteli* (*pritele*) G 288; *kurata* (-*rence*) G 42; I. pl. *stolmi*, *stolma*, *stolami*, *stolama*; *cermi*, *cerma*, *cerami*, *cerama*; *kňížatmi*, *kňížatma*, *kňížatami*, *kňížatama* G 46—47 atď. Zo slovotvorných variantov možno uviesť dublety: *hlásní* (*hlásník*), *komorní* (*komorník*) G 50, *hospodárstwo* (-*twi*) G 176 atď. Podobne aj v rámci slovnej zásoby sa dosť často uvádzajú, teda aj kodifikujú synonymné dvojice i trojice, ako: *štíricat* (*meru*) G 57, *hofer* (*komorník*) G 218, *grznár* (alias *blanár* vel *kušňer*) G 279 atď.

A. Bernolák sa pri kodifikovaní prvého slovenského spisovného jazyka — bernolákovčiny — opieral o hovorený úzus kultúrnej západnej slovenčiny (teda o jazyk vzdelancov a spisovateľov žijúcich v západoslovenských kultúrnych centrach — porov. O 8, G 265), ktorý sa nikdy nezhodoval v úplnosti so západoslovenskými nárečiami. Preto nie je správne ani odôvodnené mechanicky porovnávať jednotlivé jazykové javy bernolákovčiny iba so západoslovenskými nárečiami, ako sa to niekedy robí napríklad pri mäkkých spoluďláskach *d'*, *t'*, *ň*, *l'*, slabičnom *l*, skupine *št*, dvojháskach ap. (Habovštiaková, 1968, s. 126, 384). Kultúrna západná slovenčina (ale podobne aj kultúrna stredná slovenčina a kultúrna východná slovenčina) sa vyvíjala podľa osobitných a iba jej vlastných jazykových zákonitostí, teda nie podľa zákonitostí príslušného zemepisného nárečia. Najmä v priebehu 17.—18. storočia, keď sa kultúrna západná slovenčina stala nie iba úzko krajinovým, ale aj celoslovenským kultúrnym jazykom v školách, v úradoch i v súkromnej korešpondencii, preberala ako nenormovaný a nekodifikovaný jazykový útvar aj také jazykové prvky, ktoré neboli príznačné pre západoslovenské nárečia. Napr. mäkké *d'*, *t'*, *ň*, *l'* nachádzame nie len u J. I. Bajzu, ale aj v rukopisných a tlačených pamiatkach zo 17. a 18. storočia (ak sa, pravda, osobitne označovali); podobne je to aj so slabičným *l*, so skupinou *št*, spoluďláskou *dz*, s dvojháskami *ia*, *ie*, *uo*, *iu*. Preto tieto a iné zdanivo neorganické prvky v bernolákovčine nemožno jednoznačne označovať ako stredoslovenský (nárečový)

vplyv, kedy sa dosť pravidelne používali ako bežné alebo ako možné (variabilné) prvky aj v predbernlákovskej kultúrnej západnej slovenčine, ktorá sa stala základom a východiskom bernolákovskej spisovnej sloveniny. Podobne ani medzi českými jazykovými prvkami, ktoré A. Bernolák kodifikoval ako jediný alebo ako variantný jav (*aňeb, ňebo, kdiš, lud — lid, moga — má, učic, trhagic*, ale *piguc, ľedeň, unor, duben, čerweň, čerweňec, srpeň, žári, rígeň, listopad, prosiňec, ale brezen — marec, mág atď.*), sa vôbec nenachádzajú také prvky, ktoré by sa neboli používali už v predbernlákovskej kultúrnej západnej slovenčine. Pravda, A. Bernolák vo svojej normotvornej a kodifikátorskej činnosti uplatňoval aj svoje vlastné jazykové postoje a hodnotenia, ktoré boli najprísnejšie práve pri normovaní a kodifikovaní bernolákovského fonologického pravopisného systému, ale už menej prísne, voľnejšie pri normovaní a kodifikovaní ostatných jazykových rovín [hláskoslovia, morfológia, slovnnej zásoby a syntaxe]. Vcelku to však bol epochálny odborný i kultúrny čin.

Hoci bernolákovský spisovný jazyk oficiálne existoval iba 65 rokov (1787—1851), v dejinách slovenského jazyka, slovenskej jazykovedy a kultúry predstavuje mimoriadne významný priekopnícky čin. Až a bernolákovskou spisovnou slovenčinou sa totiž definitívne končí dlhé protospisovné (predspisovné, predkodifikačné) obdobie panstva nenormovanej a nekodifikovanej, teda iba živelne sa rozvíjajúcej kultúrnej slovenčiny a začína sa celkom nové, teda aj kvalitativne odlišné spisovné obdobie v dejinách slovenského jazyka a slovenskej kultúry.

*Jazykovedný ústav Ludovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava*

LITERATÚRA

- BÁLENT, B.: Prvý pokus o spisovnú slovenčinu. Martin, Matica slovenská 1944. 25 s.
Gramatické dielo Antona Bernoláka. Na vydanie pripravil a preložil Juraj Pavelyk. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 552 s.
HABOVŠTIAKOVÁ, K.: Bernolákovo jazykovedné dielo. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 444 s.
STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka I. Úvod a hláskoslovie. 3. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 708 s.

Ks

Variantnosť frazém u Bernoláka a v súčasnom jazyku

JOZEF MLACEK

Existencia variantnosti je jedným z typických znakov frazeológie a jej vývinu. Určovanie variantov je však do značnej miery podmienené subjektívne: Hranice variantnosti závisia od poznania frazeológie a celého jazyka. Práve v takom zmysle upozorňuje popredný frazeológ V. M. Mokijenko na to, že aj to, čo sa súčasnemu tvorcovi alebo prijímateľovi individuálnych variantov (aktualizácií) javí ako nové, zvláštne, narúšajúce frazeologickú normu, môže niekedy byť iba zabudnutým prípadom, staršou podobou ustálenej, všeobecne známej variantnosti (Mokijenko, 1980). Uvedený poznatok obsahuje myšlienku, ba priamo nabádanie, aby sa pri posudzovaní súčasných vlastností frazeológie (konkrétnie aj jej variantnosti) sledovali aj ich historické súvislosti. Cieľom tohto príspevku bude charakterizovať variantnosť istých frazém, a to s prihliadnutím na jej zachytenie v jednom zo základných diel staršej slovenskej lexikografie, totož v Bernolákovom *Slovári*.

Bernolákov *Slovár* dáva aj v súčasnosti podnetы na výskum variantnosti slovenskej frazeológie, a to nielen aktuálnym výročím bernolákovskej kodifikácie, ale predovšetkým tým, že aj obsahuje bohatý fond slovenskej frazeológie (vyše 2800 jednotiek); b) zachytáva mnohé frazemy vo viacerých variantných podobách; c) v súlade s požiadavkami na spracovanie frazeológie v slovníku zachytáva aj tú istú frazému na viacerých miestach slovníka (totož pri všetkých plnovýznamových slovách, ktoré sú komponentmi príslušnej frazemy). Ak spolu s uvedenými faktmi zisťujeme, že podstatná časť celej Bernolákom zachytenej slovenskej frazeológie žije v našom jazyku dodnes, potom možno frazeologický materiál z Bernolákovho slovníka pokladat za dobrý prameň nielen na výskum variantnosti frazém v našom jazyku, ale aj na sledovanie celej slovenskej frazeológie, jej vývinových, systémových aj štýlistických hodnôt. Prínos takejto konfrontácie variantov z Bernolákovho slovníka a v súčasnom jazyku sa môže pritom prejavíť až vo dvoch smeroch, a to v teórii (odkryva isté vývinové tendencie v slovenskej frazeológií, pomáha hlbšie pochopiť niektoré frazeologizačné procesy a umožňuje spresniť aj výklad niektorých konkrétnych frazém) a na druhej strane aj v jazykovej praxi, v rozvíjaní jej kultúry (najmä odhalovaním štýlistických alebo komunikačných vlastností frazeológie a sledovaním zásad jej náležitého uplatňovania v rozličných oblastiach jazykovej praxe).

Pohľad na variabilnosť frazém v Bernolákovom slovníku možno začať konštatovaním, že Slovár zachytáva podstatnú väčšinu všetkých frazém vo viacerých podobách. Ak si v týchto poznámkach zúžime

východiskový materiál iba na tie variantne zachytené frazémy, ktoré majú priame pokračovanie aj v dnešnej slovenčine, v dnešnej frazeologii, nachádzame tu jednotky so všetkými druhmi variantnosti. Rámcovo ich možno rozdeliť na dve skupiny, a to na variantné frazémy, pri ktorých je premenlivosť, variabilita daná všeobecnejšími vývinovými tendenciami vtedajšej slovenčiny na jednotlivých rovinách jazykovej stavby, a na varianty, v ktorých sa prejavujú špecifické znaky vývinu alebo rozvoja samej frazeologie.

Variantnosť prvého uvedeného typu — hoci sa navonok môže prejavovať na rozličných úrovniach výstavby frazémy (napr. v podobe morfológických, syntaktických alebo lexikálnych variantov) — sa celkovo vyznačuje tým, že aj pri zachytených zmenách vo výraze si frazéma zreteľne zachováva celkovú obraznosť, expresívnosť a všeobecnú štýlistickú charakteristiku viac-menej rovnakú, vývinové zmeny nezasahujú podstatu frazeologickej obrazu, sú skôr dôsledkom, resp. špecifickým prejavom jazykových zmien, ktoré prebiehali mimo rámca samej frazeologie. Variantnosť druhého typu súvisí s frazeologizačnými procesmi, ktoré môžu zasahovať aj podstatu celej frazémy (napr. výraz sa stáva všeobecnejším, menej motivovaným, alebo naopak získava novú motiváciu) a prejavujú sa zmenami v zložení frazém, v jeho rozširovaní alebo zužovaní, v zamieňaní istých zložiek a v dôsledku toho aj prípadnými zmenami štýlistickej charakteristiky danej frazémy. Už pred vlastným rozborom materiálu možno povedať, že jednotky prvého typu sa vo všeobecnosti uchovali až dodnes bez výraznejších zmien, kým dnešní pokračovatelia frazém druhého spomínaného typu sa v porovnaní s nimi vyznačujú zreteľnejšími sémantickými aj štýlistickými osobitostami. Pravda, treba hneď dodať, že hranice medzi obidvoma skupinami frazém nie sú statické, práve naopak, zmeny prvého typu niekedy prinášajú so sebou aj pohyb vo význame frazémy a zmeny druhého typu ostali niekedy zasa bez následkov v sémantickej hodnote frazém.

Hoci sa v ďalšom výklade budeme venovať najmä jednotkám druhého typu, pristavíme sa najskôr niekoľkými poznámkami pri jednotkách z prvej uvedenej skupiny. Aj pri nich možno totiž konštatovať existenciu variantnosti rozličného druhu, ako aj rozličné vzťahy medzi ich podobami v Bernolákovom slovníku a v súčasnom jazyku. Keď si napríklad všimneme najskôr iba jednotky s morfológickou premenlivosťou, nachádzame tu aspoň dvojaké prípady. Jednak sú to frazémy, ktorých tvarová variantnosť bola u Bernoláka ešte pomerne široká, takže by sa dalo hovoriť o prechode medzi paradigmatickou formou a morfológickým variantom, a jednak jednotky, pri ktorých si neskorší vývin vybral zo starších viacerých podôb iba niektorú a tá sa uplatňuje aj v súčasnom jazyku. Sledujme napríklad takúto dvojicu výrazov: *Pred*

rukama (medzi rukami, pri rukách) bit [77] — *Od nosa (spred nosa, pred nosem)* [1754].* Obidva výrazy poznáme v slovenčine dodnes, hoci pri každom z nich sú isté formálne zmeny. Z prvej škály variantov sa celkom bez zmeny neudržal ani jeden, ale jednotka sa ustálila vo forme s adverbializovanou pôvodnou predložkovou väzbou; *byť poruke*. V druhom prípade sa zasa variabilita zmenšila (iba: *pred nosom, spred nosa*), pričom však je tu tendencia osamostatniť pôvodné varianty, ako to naznačujú zvyčajné kontexty obidvoch podôb: *pred nosom niečo robiť, mať — spred nosa niečo vziať, uchytiať* atď. Niekedy sa takéto tvarové ustáľovanie spájalo aj s ustálením lexikálneho zloženia. U Bernoláka nachádzame ešte jednotku *Pri kachlách (za kachlam, pri peci, za pecú) sedieť* [855], všeobecne sa však prijala jednotka v základnej podobe *sedieť za pecou* (ustálil sa teda iba jeden tvar a iba jedna zložka).

Súčasná frazéma *merať niečo, niekoho, všetko svojim metrom (vlastným metrom)* môže práve pre prítomnosť internacionálnej zložky vyznievať ako novšia jednotka. Jej staršie podoby však možno nájsť už v Slovári, a to v jednotke *Swím loktem (laktem) inších súdiť, merať* [3225]. Obraznosť tu vychádza z rovnakého základu, jednoznačnejšia nová zložka však viedla k zúženiu možností výberu slovesnej zložky, ale tým vlastne aj k malému posunu v miere obraznosti celej frazémy.

Na iný rozmer variantnosti ukazujú ďalšie dve podoby jednej frazemy z Bernolákovho slovníka: *Na uzde držať — Ņekoho na krátkej uzde držať* [3548]. Pevne sa ustálila iba prvá, kratšia podoba, avšak v nej sa práve na mieste, ktoré bolo v dlhšej dobe obsadené adjektívom dávajúcim celej frazéme expresívnejší hodnotiaci charakter, dosť často vkladajú aj v dnešnom jazyku rozličné hodnotiace adjektíva: *držať na (pevnej, silnej, krátkej, mocnej ap.) uzde niekoho*. Ako vidieť, staršia variabilita konštrukčného zloženia tejto jednotky dovoľuje lepšie pochopit procesy spojené s jej uplatňovaním v dnešných kontextoch.

* Čísla pri jednotlivých príkladoch označujú príslušnú stranu zo Slovára; znak A1 označuje jednotky zo zbierky *Adagia Slavica*, ktorá bola pripojená k Slovenskej gramatike, znak A2 zasa jednotky z takej istej zbierky, ktorá bola dodatkom k Bernolákovej Etymológií slovenských slov. Pravopis v príkladoch ponechávame viacmenej nezmenený. Kvôli ľahšej čitateľnosti u dnešného čitateľa nepíšeme iba fonému *j* grafémou *g* a substantívnu nepíšeme s veľkým začiatocným písmenom. Kedže v Slovári sú početné odchýlky od vlastnej Bernolákovej kodifikovanej normy, v niektorých prípadoch — najmä tam, kde ide iba o zreteľnú nedôslednosť pri konečnej redakcii Bernolákovho rukopisu, — zjednocujeme pravopis istých tvarov a slov v súlade s Bernolákovou kodifikáciou (časté je napr. kolísanie pri označovaní mäkkosti istých slabík, pri označovaní kvantity a pod.).

Vkladanie adjektívneho výrazu sa tu ukazuje už nie iba ako obyčajný subjektívny aktualizačný zásah do zloženia frazémy, ale ako prejav jej širšej dynamiky, ktorá má istú oporu v starších podobách danej jednotky.

Všetky uvedené príklady ukazujú, že vývin jednotlivých rovín jazyka sa zreteľne odrážal aj vo vývine frazém, a to cez existenciu aj konkurenciu ich variantov. Pozorovaný materiál ukázal, že variantnosť tohto druhu sa v ďalšom vývine často celkom stratila. Treba však dodať, že tento tlak z iných rovín jazyka sa aj v ďalších obdobiah prejavoval ako silný činiteľ pri vzniku nových variantov, a tak variantnosť nachádzame pri dnešných frazémach aj tam, kde ju Bernolák ešte nemohol zachytíť. V Slovári nachádzame napr. iba pevné ustálenú podobu *Mi o vlku a vlk za humni* [3988], v Zátureckého zbierke už tvar *My o vlku a vlk za humnami* [244] a v súčasnom jazyku sa prejavila tvarová zmena aj pri prvej mennej zložke: *My o vlkovi a vlk za humnami* (popri nej však v dnešnej praxi fungujú aj obidve staršie podoby so staršími tvarmi menných zložiek).

Rovnako pozoruhodné sú varianty, ktoré nevznikali ako dôsledok tlaku z iných jazykových rovín, ale sú prejavom postupujúcej frazeologizácie, znakom novších frazeologizačných procesov. Aj takýchto prípadov je v sledovanom materiáli veľmi veľa. Upozorníme tu iba na niektoré také, ktoré práve svojou variantnosťou umožňujú lepšie vysvetliť isté stránky dnešných podôb tých istých frazém. Ide najmä o prípady s lexikálnou variantnosťou frazémy.

Ako prvú budeme sledovať skupinu frazém, pri ktorých sa do súčasnosti zachoval iba jeden z variantov, pričom variantnosť staršej podoby vychádzala najmä z metaforického alebo metonymického posunu pri niektoej zložke. Napr.: *Do слова (do reči) wpadat* [3013] — dnes iba *skákať do reči*; *Časem to na wísluňi (na slunce) wiðe* [3869] — dnes: *niečo vyjde, vyšlo na svetlo*; *Ked' spi, ani chleba ňepítá* [A 1] — dnes: *Ked' spí, ani jest nepýta*; na osi dej a jeho výsledok: *Krokodílskí pláč (narikání)* — *Krokodílské slzy* [1100] — dnes iba *krokodilie slzy*, príp. aj rozšírené o slovesnú zložku: *ronit krokodilie slzy*; inokedy v záujme zvýšenia expresívnosti výrazu, napr. *Je w tom welký hák* [628] — ešte expresívnejšie pôsobí, ak sa zložka „velký“ dostane k deminutívu *háčik*: *je v tom veľký háčik*; pravda, tu poznáme aj podobu bez spomínamej adjektívnej zložky: *je v tom háčik, háčik je v tom, že ...*.

Iné vysvetlenie si vyžaduje jednotka, ktorú dnes poznáme v podobe

Nebude zo psa slanina (, ani z vlka baranina). U Bernoláka je zachytená v takejto podobe: *Z wlka ňebude baran, ani ze psa slaňina (oráč)* [39]. Rozdiely v motivácii obrazu z druhej časti príslovia signalizujú, že tu pravdepodobne ide o spojenie dvoch pribuzných jednotiek. Takúto domnenku potvrdzuje Zátureckého zachytenie, pri ktorom ide vlastne o dve odlišné (hoci významovo blízke, synonymné) jednotky: *Z vlka nebude baran, ani zo psa oráč — Nebude zo psa slanina, ani z vlka baranina* [9]. Jeho druhá jednotka (totožná s dnešným znením) sa vyznačuje tým, že časť o psovi sa už dostala na prvé miesto výrazu (vysvetlenie je zrejmé zo Zátureckého poznámky, v ktorej sa uvádza presný maďarský ekvivalent tejto časti: *Kutyábol nem lesz szalonna*) a v druhej časti lexikálna zmena (*baran — baranina*) rýmovo umocnila paralelizmus výstavby obidvoch častí. A. P. Záturecký uvádza, že v Trnkovej zbierke sa dodávala k týmto časťam ešte tretia (*ani z mora pustatina*), ale tá sa pre svoju motivickú osobitosť, ako aj pre všeobecnú prevahu dvojčlennosti nad trojčlennosťou parémií širšie neudržala. Dnešné skracovanie jednotky iba na prvú časť (*nebude zo psa slanina*; druhá časť je fakultatívna) nie je, pravdaže, jednoduchým návratom k ekvivalentu spomínamej maďarskej jednotky, ale je prejavom všeobecnej tendencie uplatňovať z dvojčlenných jednotiek v texte iba prvú zložku. Napr.: *Koľko reči vieš ...* Pravda, v sledovanom prípade už nejde iba o textové vypúšťanie druhej časti, ale o ustálené vypúšťanie, ktoré viedlo k fakultatívnosti druhej časti príslovia. Predchádzajúce poznámky potvrdili, že takéto porovnávanie dnešných podôb istých frazém s ich staršími podobami môže ukázať v inom svetle aj všeobecné tendencie vývoja súčasnej frazeológie, aj niektoré fakty o vývoji konkrétnych frazém.

V niektorých prípadoch sa môže zdaf, že dnešná variantnosť istej frazemy nijako nesúvisí so staršími podobami danej jednotky, že sú medzi nimi priveľké rozdiely. Napríklad varianty dnešnej frazemy *robit z komára somára (slona)* sú naozaj odlišné od variantnosti staršieho stavu v tejto jednotke. V Slovári totiž nachádzame takéto podoby: *Z muški wola robiť — Z muški tawu robiť* [1481; k tejto druhej podobe je v zbierke A 2 variant *Z muški welblúda robiť*]. Ide teda o zreteľný posun. Aké sú vzťahy medzi Bernolákovými podobami a dnešnými variantmi? Je to ešte variantnosť, nie sú to skôr synonymné jednotky? Bernolákova zbierka v Slovenskej gramatike (tu ju označujeme A 1) dáva kľúč na riešenie tejto otázky. Je v nej totiž takáto jednotka s podobným uplatnením opozície „niečo malé — niečo veľké“: *Komára cedíš, welblúda zhltás (pohltás)*. Na pozadí opozície: „*mucha — welblúd (tawa)*“, ktorá sa širšie uplatnila v parémiach rozličných jazykov, tu vznikla aktualizovaná opozícia „*komár — welblúd*“. Z nej zretele odlišnými postupmi odvodili svoju existenciu dnešné varianty. V

prvom prípade (*robit z komára somára*) prispela k lexikálnej zámene druhej zložky možnosť jej rýmovej zhody s prvou zložkou, čím sa podporila expresivnosť celej jednotky, v druhej podobe (*robit z komára slona*) ide o vystupňovanie vecného protikladu; uplatnilo sa meno ešte väčšieho zvierafa, takže sa napokon tiež zvýšila aj výraznosť, expresivnosť tejto podoby frazémy.

Systémové protiklady, ktoré sa často uplatňujú ako východisko variantnosti, prejavujú sa na rozličných úrovniach výstavby frazémy a majú aj rozličné pokračovania v novších etapách vývinu frazeológie. Napríklad z Bernolákovej dvojice *Nemaj mi to za zlé a Za dobré mať* [1333] sa jeden pól protirečenia celkom stratil. Na pozadí jeho morfológických variantov *Nekoho w rukách (w ruce) mať* [2848] sa vyvinuli osobitné jednotky. Forma s plurálovými tvarmi mennej zložky sa odráža v jednotkách *dostat niekoho do rúk a dostať sa niekomu do rúk*, forma so singulárom mennej zložky zaznamenala jej lexikálnu zámenu: *mať v hrsti niekoho*.

Od lexikálnej variantnosti je dosť blízko k frazeologickým synonymám. Napriek tomu možno aj v tejto oblasti ešte vyčleniť kategóriu, ktorá môže plastickejšie ukázať mnohé vývinové tendencie vo frazeológii. Ide o tzv. frazeologické série. Nachádzame ich aj v Bernolákovom frazeologickom fonde, pričom viaceré spomedzi nich sa viac blížia k variantnosti (vychádzajú z veľmi podobnej vnútornnej formy), kým iné aj pri spoločnom modelovom pozadí viacej podčiarkujú osobitosť obrazu jednotlivých spojení, a tak sa zasa bliží k synonymám: *Na jeden roh trábit* [2734] — *Na jednom kolowrate hrať* [1006] — *Na jedné gajdi pískať* [A1] — *Na jedno nakowadlo tluct* [A1] — *Jednu notu hust* [A1].

Ešte ďalej od variantnosti sú prípady, v ktorých už iba jeden kľúčový komponent býva spoločný, kym celková obraznosť spojenia, ako aj jeho výstavba sú už odlišné. Je napríklad evidentné, že dvojica *Na jedno kopito nabiti* a *Na jedno brdo tkani* [1028] patrí k sebe viac ako k výrazom: *Z jednej múki* [1476] alebo *Z jedného wajca wiláhnuti* [3565]. Sú to už výrazy na samej hranici frazeologickej synonymie. Ich zachytenie v Slovári takto poslúži až vo dvoch smeroch. Predovšetkým sú vážnym dokladom pri posudzovaní vývinu tejto skupiny frazém a na druhej strane naznačujú aj priestupnosť a dynamickosť hranice medzi variantnosťou jednej frazémy a existenciou viacerých synonymných frazém.

Ak nadviažeme na posledné uvedené prípady a prekročíme trochu tému tohto príspevku, konštatujeme, že rovnako cenný materiál pre slovenskú frazeológiu obsahuje Slovár aj predchádzajúce Bernolákovove zbierky v oblasti frazeologickej synonym. Nachádzame medzi nimi mnoho dodnes živých výrazov, ale aj viaceré osobitné obrazné zvraty,

ktoré sa dostali na okraj, alebo celkom ustúpili. Často pritom ide o obrazy veľmi svieže, sémanticky veľmi cenné, také, ktoré by poslúžili aj dnešnému používateľovi jazyka. Týmito poznámkami ich nechceme vnucovať dnešnej praxi, ukážeme však, aké jemné významové odchýlky sa nimi dajú vyjadrovať. Budeme tu stručne sledovať iba jednu skupinu frazém, ktorej význam možno približne vyjadriť opisom „robiť zbytočnú robotu“. Takýchto frazém obsahuje Slovár veľký počet, a tak ich možno podľa bližejšej sémantickej charakteristiky rozdeliť aspoň do štyroch skupín:

a) robiť zbytočnú robotu, takú, ktorá nevedie k cieľu, vopred je odsúdená na neúspech: *Breh orať — písek wázat — wodu hrabat* [137] — *Na písku stawať* [2100] — *Na písku sáť* [2100] — *Na písku (piesku) rozsiwať* [A1] — *W powetri stawá* [2414] — *W rěčici wodu nosít* [2704] — *Hluchému spíwať* [727] — *Na stenu hrach hádzať* [727] — *Tehlu umíwať* [3290];

b) robiť niečo, čo je nenáležité, neprimerané, a preto vlastne zbytočné: *Husám seno a psom otrubi dáwáš* [819] — *Psowi płewi dáwáš a wolowi kosti* [2081] — *Pod bujakem tel'a hledáš* [155] — *Capa dojít* [166] — *Sedlo na psa položit* [2081] — *W powetri ribi lowit a we wod'e ptáki lapat* [A1];

c) pridávať niekom voľačo také, čoho je tam prebytok: *Sluncu swetlo dodávať* [3017] — *Ribu pláwať učiš* [2717] — *Do Dunaja wodu nosiſ. A do hája (do hori, do lesa) drewo wozíť* [515] — *Žabe wodu pôdávať* [4070] — *Hwézdi na ſebe kláſt* [823] — *W mori wodu hledáš* [1441] — *Pri potoku studňu kope* [2391] — *Z jami do Dunaja wodu lejeſ* [610] — *Wlkowi ukazujeſ cestu* [3988];

d) robiť takú robotu, ktorá priamo protirečí bežnej skúsenosti, je omylem, a tak je vlastne tiež zbytočná: *Slaňinu na psa zweriť* [166] — *Owcu na wlka zweriť* [1990] — *Owcu wlku poručiť* [166] — *Capa záhradníkem spraviť* [166] — *Psa na drški uwázať* [500] — *Z budára zámek (budár zámkem) robiť* [154].

Ak porovnávame dnešný stav s uvedenými jednotkami, zistujeme, že viaceré celkom zanikli, iné sa čiastočne zmenili (*slepému ukazovať a hluchému rozprávať*), niekoľko ich zostalo bez zmeny, ale niekoľko aj pribudlo, a to najmä v oblasti knižných výrazov (porov. *murína, černocha umývať, stavať vzdušné zámky, nosiť sovy do Atén*).

Dodatok o jednej skupine synonymných frazém, no najmä predchádzajúce poznámky o variantnosti týchto jednotiek v Bernolákovom zachytení ukazujú, že frazeológia zo Slovára a z obidvoch príloh k Bernolákovým gramatickým dielam vonkoncom nemôže zostať iba predmetom záujmu historickej frazeologie, ale že ide o materiál, ktorý veľa napovedá aj pre súčasnú jazykovú prax a pre uplatňovanie frazeologie v nej. V nijakom prípade by nemal tento fond frazeologie ujst

pozornosti autorov historických — či už vedeckých alebo umeleckých — prác, a najmä prekladateľom takého diel. Jeho dôvernejšie poznanie by zaiste umožnilo predchádzať viacerým (dosť často aj neopodstatneným) ponosám na historickú nerozvitosť niektorých častí nášho jazyka.

Naše poznámky aj pri sledovaní jedinej čiastkovej otázky frazeológie naznačili dôležitosť poznania staršieho stavu našej frazeológie pre súčasnú jazykovú prax aj pre súčasnú frazeologickej teóriu.

*Filozofická fakulta UK
Gondova 2, Bratislava*

LITERATÚRA

- BERNOLÁK, A.: Slowár Slowenskí Česko—Latinsko—Nemecko—Uherskí. 1. — 5. diel. Budae 1825—27. XVI + 4440 s.
MOKIJENKO, V. M.: Slavianskaja frazeologija. Moskva, Vysshaja škola 1980. 207 s.
ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenská pŕisloví, pořekadla a úsloví. Praha, Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1897. 389 s.

Modrý — modriet, modriet sa

JÁN KAČALA

1. Prídavné mená označujúce farby alebo zafarbenie slúžia v spisovnej slovenčine ako základ na tvorenie slovies s významom nadobúdania istej farby, istého sfarbenia. Vo veľkej väčšine prípadov sa tieto slovesá tvoria kmeňotvornou príponou *-ie-*: *šedivý — šediviet, sivý — siviet, zelený — zeleniet, červený — červeniet, biely — beliet, belasý — belasiet, ružový — ružoviet, čierny — černiet, fialový — fialoviet, sinavý — sinaviet, siný — siniet, jasný — jasniel, temný — temniel, brunátny — brunátniet, purpurový — purpuroviet, popolavý — popolaviet*. Iba v niekolkých prípadoch sa používa kmeňotvorná prípona *-nú-*: *žltý — žltnút, hnédý — hnedenút, bledý — blednút, tmavý — tmavnút*, pričom v poslednom prípade jestvuje popri podobe s príponou *-nú-* ako rovnoznačná aj podoba s príponou *-ie-*: *tmaviet*.

Uvedené nedokonavé podoby slovies sú známe aj v dokonavých podobách s rozličnými spravidla synonymnými predponami, napr. *zošediviet, ošediviet, zosiviet, osiviet, zozeleniet, ozeleniet, očerveniet, sčerveniet, obeliet, zbeliet, obelasiet, zbelasiet, oružoviet, zružoviet, stemniet, potemniet, spopolaviet; zožltnút, ožltnút, zažltnút* atď.

Uvedené nedokonavé podoby sa používajú aj v spojení so samostatnou slovotvornou morfémou *sa*, t. j. ako zvratné na vyjadrenie významu „javíť sa, prejavovať sa taký, ako to vyjadruje základové slovo“ (na rozdiel od nezvratných, ktoré vyjadrujú význam „stávať sa taký, ako to vyjadruje základové slovo“), napr.: *sivieť sa* (*skala sa sivie na pozadí zelené*), *zelenieť sa* (*hora sa zelenie*), *belieť sa* (*plachta sa belie v dialke*); *černieť sa* (*domy sa černejú v šere*), *sivieť sa*, *temnieť sa*, *popolavieť sa*, *tmavieť sa*.

2.1. Medzi rozoberanými slovesami sme zatiaľ neuviedli sloveso odvodené od základu *modrý*. V praxi sa pri ňom možno stretnúť s dvoma podobami: *modrieť — modriēť sa* a *modrat — modrat sa*. Je zjavné, že podoba s kmeňotvornou príponou *-ie-* je utvorená v súlade s veľkou väčšinou ostatných slovies tejto významovej skupiny. Naproti tomu podoba *modrat — modrat sa*, ktorá je utvorená pomocou kmeňotvornej prípony *-a-*, sa z tejto skupiny svojou formálnou podobou úplne vymyká. Napriek tomu sa s ňou možno stretnúť v staršej aj súčasnej umeleckej próze. Uvedieme niekoľko príkladov (doklady vyberáme z lexikálnej kartotéky Jazykovedného ústavu Ludovíta Štúra SAV):

Vonku po stĺpoch, oblúkoch a konároch poletovali biele holubice, nad nimi *sa modrala* hlboká tmavomodrá obloha. (A. Bednár) — Slnko o chvíli zapadlo a západ sa ešte dlho červenel, *modral*, no nič veselé už pred príchodom noci nemohol vymyslieť. (Sloboda) — V noci mu hánka opuchla a obrúčku museli preštipnúť klieštami, lebo mu už *modrala* celá ruka. (Jarunková) — Zámok Schlosshof čnel na terase rakúskej strany Moravy a za ním *sa modrali* víšky bratislavskej Kobyle a Malých Karpát. (Hykisch)

Smerom k súčasnosti počet dokladov na slovesá *modrat — modrat sa* zreteľne ubúda.

2.2. Nejednotný spisovný úzus sa odráža aj v spracovaní slovies *modrieť — modriēť sa* v Slovníku slovenského jazyka. V jeho 2. zväzku (1960, s. 170) sa spracúvajú obidve uvádzané podoby (*modrieť i modrat*) popri sebe v jednom hesle ako varianty, pričom podoba s kmeňotvornou príponou *-a-* je na prvom mieste; podobne je to aj so zvratnými podobami *modrieť sa* a *modrat sa*. Táto línia sa dodržiava aj v 5. zväzku Slovníka slovenského jazyka (1965, s. 651): tu nachodíme dokonca dve heslá s týmto základom. Přídavné mená *zmodralý* i *zmodrely* sa v duchu teórie a praxe Slovníka slovenského jazyka charakterizujú ako knižné zastarané a za nimi sú uvedené dokonavé podoby slovies *zmodrat* i *zmodrieť* s prihniezdovanou nedokonavou podobou *zmodrievať*, označenou ako zriedkavá. Vo všetkých ostatných kodifikačných príručkách sa uvádzajú iba podoba s kmeňotvornou príponou *-ie-*. Podobne s kmeňotvornou príponou *-ie-* zodpovedá v staršom spisovnom úze podoba s kmeňotvornou príponou *-e-*, ktorú zachy-

táva P. Tvrdý v Slovenskom frazeologickom slovníku na s. 230 (*modret*, *-iem*, *-ejem*) a 677 (*zmodret*, *-iem*). Formu s kmeňotvornou príponou *-ie-* nachodíme ako jedinú v Pravidlách slovenského pravopisu (11. vyd. 1971, s. 226 a 400): *modriet*, *zmodriet*; v Česko-slovenskom slovníku (1981, s. 218 a 741) sa za východiskové slová *modrat*, *modrat se*, *zmodrat* uvádzajú slovenské ekvivalenty *modriet*, *belasiet*, *sinet*; *modriet sa*, *belasiet sa*; *zmodriet*, *obelasiet*, *zosinet*. Echo Slovníka slovenského jazyka tu však doznieva v hesle *zmodralý*, pri ktorom sa ako slovenské ekvivalenty uvádzajú podoby *zmodraný*, *obelasený*. V Krátkom slovníku slovenského jazyka, ktorý je v tlači, sa uvádzajú takisto iba podoby s kmeňotvornou príponou *-ie-*: *modriet*, *modriet sa*, *zmodriet*.

2.3. Zo slovotvornej literatúry tu treba uviesť aspoň Slovenskú lexi-kológiu 1. Tvorenie slov od J. Horeckého (1971), v ktorej sa na s. 213—215 uvádzajú niektoré zo slovies s kmeňotvornou príponou *-ie-* (pričom sa tu podoby s príponou *-a-* nespomínajú ani pri slovesách *zeleniet sa* a *červeniet sa* — porov. s. 213), a zásadnú štúdiu M. Marsinovej *Slovesá z príavných mien v slovenčine* z r. 1958, v ktorej sa osobitne rozoberá i skupina slovies s významom nadobúdania farby, resp. zafarbenia. Autorka pokladá skupinu slovies utvorených od príavných mien vyjadrujúcich farbu za veľmi produktívnu. Oproti slovesám uvedeným na začiatku nášho príspevku prináša doklady z literatúry na ďalšie slovesá: *barnaviet*, *lilaviet*, *zarudnúť*, *osvetliet*, *ošednúť*, *šerieť* a *zlatnúť* a medzi ostatnými má aj sloveso *modriet* (podobu *modrat* neuvádza). Ako ďalšie významové skupiny z tohto okruhu uvádza ešte na s. 135—136 svojej dôkladnej štúdie slovesá z príavných mien s významom podobnosti farbám (*beláskavý* — *beláskaviet*, *ružovkavý* — *ružovkaviet*), slovesá od metaforických názvov farieb, príznačné pre literárny štýl (*krvavý* — *krvaviet*, „*červeniet*“, *malinový* — *zmalinoviet*, „*očerveniet*“) a slovesá od adjektív vyjadrujúcich farebné a svetelné vnemy (*pestrý* — *spestriet*, *jarabý* — *jarabiet*). Ako vidno, aj výsledky štúdie M. Marsinovej podporujú našu tézu, že slovesá s významom nadobúdana farby, resp. zafarbenia a významovo príbuzné slovesá sú v slovenčine utvorené úplne pravidelne a aj na ich pozadí sa podoba *modrat*, *modrat sa* s kmeňotvornou príponou *-a-* ukazuje ako neorganická.

3. Prehľad slovies s významom nadobúdania farby, resp. zafarbenia, ktorý sme uviedli na začiatku nášho príspevku, jednoznačne potvrzuje, že deadjektívne slovesá tohto významového okruhu tvoria osobitnú skupinu, ktorá je zreteľne ohraničená formálne aj významovo, a že v nej panuje prísný slovotvorný systém, v ktorom sú použité slovotvorné prostriedky v súlade s vyjadrovaným slovotvorným významom. V tomto zmysle patrí do tohto systému aj podoba *modriet*, ktorá je takisto ako veľká väčšina ostatných slovies tohto významového okruhu

utvorená pomocou kmeňotvornej prípony *-ie-*; to isté sa vzťahuje aj na podoby utvorené z tohto základu samostatnou slovotvornou morfémou *sa*, t. j. *modriet sa*, ako aj predponami *z-* alebo *o-*, t. j. *zmodriet*, *omodriet*. Systémové a spisovné sú teda iba podoby *modriet*, *modriet sa*, *zmodriet*, *omodriet*.

Podoby utvorené kmeňotvornou príponou *-a-* do tohto systému nepatria, ba narúšajú ho. Oproti systémovým a spisovným podobám s kmeňotvornou príponou *-ie-* neznačia pre spisovný jazyk obohatenie ani zo sémantickej, ani zo štýlovej, resp. stylistickej stránky. Preto ich treba v spisovných prejavoch pokladáť za neorganické. Ich výskyt v spisovných prejavoch si možno vysvetliť ako výsledok nárečového západoslovenského vplyvu.

4. V príspevku sme sa sústredili na rozbor stavu na prvom derivačnom stupni, t. j. pri tvorení nezvratného slovesa z prídavného mena označujúceho farbu alebo sfarbenie. Bez toho, že by sme podrobnejšie rozoberali celú problematiku, pripomíname, že na druhom derivačnom stupni je oproti prvému stupňu situácia so slovesami s príponou *-a-* o niečo zložitejšia. Máme tu do činenia jednak s predponovými podobami slovies tvorených z prídavných mien s významom farby alebo sfarbenia *sčernat*, *sčervenat*, *zozelenat* (uvádzame ich na základe výskytu v Slovníku slovenského jazyka; posledné sloveso sa v tomto slovníku označuje ako zriedkavé) a jednak so zvratnými slovesami utvorenými z prídavných mien *zelený* a *červený*, t. j. *zelenat sa* a *červenat sa*. Pri hodnotení týchto skupín uplatňujeme diferencované stanovisko: predponové slovesá *sčernat*, *sčervenat*, *zozelenat* hodnotíme ako nespisovné, nárečové, kým zvratné slovesá *zelenat sa*, *červenat sa* sú podľa našej mienky v spisovnom jazyku už zafixované a popri základných podobách s príponou *-ie-* predstavujú varianty. Pri podobe *červenat sa* je táto ustálenosť podopretá aj jestvovaním osobitného významu, ktorý sa pri iných zvratných slovesách tohto typu nevyskytuje; máme na myсли význam „mať rumenec na tvári, byť červený od hanby, hnevu a pod.“ Za rovnako ustálené v spisovnom jazyku pokladáme aj tri predponové deriváty slovies *červenat sa*, *zelenat sa*, t. j. podoby *začervenat sa*, *zazelenat sa* a *rozzelenat sa* (ako deriváty na treťom derivačnom stupni). Je zjavné, že slovesá *červenat sa*, *zelenat sa*, *začervenat sa*, *zazelenat sa*, *rozzelenat sa* sú v spisovnom jazyku so zreteľom na systém tvorenia slovies z prídavných mien označujúcich farbu alebo sfarbenie jednotlivé a izolované. Táto izolovanosť sa prejavuje napríklad aj v tom, že predponové slovesá s predponou *o-* jestvujú len v podobe s kmeňotvornou príponou *-ie:* *očernieť*, *očervenieť*, *ozelenieť*.

Jazykovedný ústav Eudovita Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

LITERATÚRA

Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. 2. vyd. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV 1981. 792 s.

HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 252 s.

Krátky slovník slovenského jazyka (v tlači; heslá *modriet*, *modriet sa*, *zmordriet*).

MARSINOVÁ, M.: Slovesá z prídavných mien v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. III. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydatelstvo SAV 1958, s. 107—166.

Pravidlá slovenského pravopisu. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydatelstvo SAV 1971. 400 s.

Slovník slovenského jazyka. II a V. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydatelstvo SAV, 2. zv. 1960, 648 s.; 5. zv. 1965, 848 s.

TVRDÝ, P.: Slovenský frazeologický slovník. Trnava, Spolok sv. Vojtechá 1931. 738 s.

ROZLIČNOSTI

O názve Slnce

V Pravidlach slovenského pravopisu sa v kapitole o písaní veľkých písmen vo vlastných menách na prvom mieste uvádzajú mená ľudí a živých bytostí, potom nasledujú zemepisné názvy, za nimi iné druhy vlastných mien. V rámci zemepisných názvov sa zas na prvom mieste spomínajú názvy nebeských telies a súhviezdi (dnes sa hovorí o názvoch kozmických objektov), napr. *Jupiter*, *Venuša*, *Alfa Centauri* atď. Uvádzia sa tu aj vlastné meno *Slnce*, pričom v zátvorkách nasleduje poznámka: len o našom slnici. Názov *Slnce* sa uvádzia aj v Praktickej príručke slovenského pravopisu od A. Zaunera (4. vyd. 1973, s. 82), ako aj v Príručke slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca a V. Lacu (1. vyd. 1973, s. 56). Podľa nášho názoru názov *Slnce*, resp. podoba *Slnce* sa v týchto príručkách neuvádzza správne.

Pri názve *Slnce* ide o použitie všeobecného podstatného mena *slnce* ako vlastného mena. Je to jeden z početných prípadov využívania všeobecných podstatných mien (apelatív) ako vlastných mien (proprii), teda jeden z prípadov proprializácie.

Všimnime si však používanie podstatného mena *slnce* v súčasnej spisovnej slovenčine. V Slovníku slovenského jazyka (4. diel, 1964, s. 116) sa pri hesle *slnce* odkazuje na heslo *slnko*, kde je podrobne spracovanie a kde sa podoba *slnce* hodnotí ako básnická. Podoba *slnce* je

podľa toho štylisticky príznaková, kým podoba *slnko* je základná, štylistiky bezpríznaková.

Štylisticky príznaková podoba, akou je výraz *slnce*, nevyhovuje na to, aby sa mohla používať v istom vednom odbore na pomenovanie istého osobitného predmetu, objektu, teda ako vlastné meno. Na to ukazuje aj spracovanie hesla *slnko* a *slnce* v Slovníku slovenského jazyka, v ktorom sa neuvádzajú vlastné meno *Slnce*, ale iba vlastné meno *Slnko* s výkladom „nebeské teleso tvoriace stred našej sústavy obežníc“. Z astronomického hľadiska slnká predstavujú hviezdy, teda telesá, ktoré produkujú obrovské množstvá energie a podľa toho *Slnko* je naša hviezd. V publikácii A. Hajduka a J. Štohla *K horizontom vesmíru* (Bratislava 1974, s. 99) sa vždy používa podoba *Slnko*, nie *Slnce*. Podoba *Slnko* sa na označenie nášho slnka používa aj v publikácii J. Štohla *Zo života hviezd* (Bratislava 1976, s. 89 a inde), aj vo vedecko-popularizačnom astronomickom časopise *Kozmos* (porov. *Má Slnko železné jadro?* *Kozmos*, 15, 1984, č. 3, s. 74, *Ako skončí Slnko*. *Kozmos*, 17, 1986, č. 5, s. 159), ako aj v inej slovenskej astronomickej literatúre a v príspevkoch z oblasti astronómie na stránkach našej dennej tlače. Pripomeňme nakoniec, že aj v *Zozname vžitých slovenských názvov mimozemských objektov* (Bratislava 1976), ktorý obsahuje standardizované podoby týchto vžitých názvov, sa uvádzajú názov *Slnko* (s. 5).

Z nášho výkladu vidieť, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa na označenie jedného z nebeských telies, resp. kozmických objektov nepoužíva vlastné meno *Slnce*. Na označenie slnka a či hviezdy, ktorá je centrom našej planetárnej sústavy, sa v súčasnej odbornej, ale aj popularizačnej literatúre používa názov *Slnko*, ktorý predstavuje využitie všeobecného podstatného mena *slnko* ako vlastného mena. Podoba *Slnko* je dnes pevnou súčasťou sústavy názvov kozmických objektov.

Ladislav Dvonč

Slová *Mekka* a *mekka*

V informáciách o športových podujatiach, ktoré sa konali v Areáli snov vo Vysokých Tatrách počas 13. svetovej zimnej univerziády, sme si v bratislavskom Večerníku všimli túto poznámku: *Tatry sa v minulých dňoch stali mekkou športovcov z celého sveta*. Zaujalo nás v nej slovo *mekka*. V Slovníku slovenského jazyka ani v Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej sa slovo *mekka* písané s malým začiatočným písmenom zatiaľ nezachytáva. Uvádzajú sa v nich len vlastné meno *Mekka* ako názov mesta v Saudskej Arábii, ktoré je náboženským centrom mohamedánov (porov. Slovník slovenského jazyka. II. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960, s. 127; Slovník cudzích

slov. Bratislava, SPN 1979, s. 559). Slovo *mekka* s malým začiatočným písmenom je len v Praktickej príručke slovenského pravopisu od A. Zaunera (Martin, Osveta 1973, s. 281) s poznámkou *prenesený význam*, a to v hesle *Mekka*. Podoba *Mekka* (v pôvodnom pravopise *Mecca*) je vžitou slovenskou podobou názvu tohto mesta.

V slovenčine už oddávna funguje celý rad všeobecných podstatných mien (apelatív), ktoré vznikli z vlastných mien antických, biblických a literárnych postáv a používajú sa na pomenovanie istého typu ľudí: *Cézar/cézar*, *Herkules/herkules*, *Xantipa/xantipa*, *Titan/titan*, *Judáš/judáš*, *Vandali/vandali* a ī. Apelativizáciou z mien vedcov a vynálezcov vznikli aj názvy merných jednotiek ako *ampér*, *joule*, *newton*, *ohm*, *volt*. Podobne sa vo všeobecnom význame používajú prenesene aj niektoré vlastné mená označujúce pôvodne jedinečné geografické objekty ako *Babylon* (mesto v starovekej Mezopotámii) — *babylon* (zmätok, chaos, neporiadok), *Sodoma* (mesto, ktoré bolo podľa biblie potrestané skazou za hriešny život obyvateľov) — *sodoma* (nemravný život). K nim patrí aj dvojica *Mekka* — *mekka*.

Hoci slovo *mekka* zatiaľ neuvádzajú všetky jazykové príručky, nemôžno proti jeho písaniu s malým začiatočným písmenom nič namieňať. Vzniklo totiž analogicky ako výrazy *babylon*, *sodoma*, teda apelativizáciou vlastného mena *Mekka*. V úvode uvedený doklad na podobu *mekka* nie je jediný; v lexikálnej kartotéke Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV máme ďalšie doklady vypísané z tlače i z literatúry: *Bratislava, kedysi boxerská mekka Slovenska, by sa mala spamätať!* (Šport, 1985) — *Táto aréna je od svojho postavenia mekkou španielskych toreadorov.* (Nedelná Pravda, 1982) — *Šamorín a Bratislava majú už teraz všetky podmienky, aby vznikla nová dostihová mekka.* (Večerník, 1978) — *Ako keby sa stala mekkou pre všetkých, ktorých fascinuje myšlienka budúcnosti.* (L. Mináčová: Hladáme Ča, mladost. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1983)

Doklady ukazujú, že všeobecné podstatné meno *mekka* sa začína udomáčňovať v slovnej zásobe slovenčiny. Jeho význam by sme mohli opísať asi takto: „významné centrum, stredisko, kde sa schádzajú obdivovatelia, priaznivci niečoho“.

Katarína Hegerová

Ks

SPRÁVY A POSUDKY

Kniha o reči emócií vo svete zvierat a človeka

(MOROZOV, V. P.: „Rozhovor“ zvierat. Bratislava, Obzor 1986. 160 s.)

Vydavateľstvo Obzor ponúklo svojim čitateľom ďalší čitateľský zážitok, keď v edícii *Periskop* vydalo v preklade K. Strelkovej knihu Vladimíra Morozova „*Rozhovor*“ zvierat. Ide o titul z oblasti bioakustiky, mladej, ale zároveň veľmi príťažlivej disciplíny, ktorá má veľa spoločného s lingvistikou. O príťažlivosti podobných kníh svedčia viaceré práce z tejto oblasti, ktoré vyšli aj u nás (posledná je kniha L. L. Štiškovej *Ako sa dorozumievať zvieratá*. Bratislava, Príroda 1985).

Autor knihy V. P. Morozov pracoval najprv v oblasti bioakustiky ľudského hlasu a reči, neskôr sa venoval výskumu hlasu spevákov (známa je najmä jeho rozsiahla monografia *Biofyziológické základy vokálnej reči*. Moskva 1978) a napokon zakotvil v oblasti výskumu bioakustiky delfínov. V tejto knihe sa syntetizujú výsledky všetkých troch oblastí, hoci sa na prvý pohľad zdajú nesyntetizovateľné. V. P. Morozov objavil totiž spojivo medzi týmito odľahlými oblastami. Je ním reč emócií, ktorá je u človeka a vyšších živočíchov spoločná. Autor ukazuje, že človek sice stojí na kvalitatívne najvyššom stupni evolučného vývoja, ale jeho hlas charakterizujú niektoré pradávne vývojové črtky, spoločné s hlasovou funkciou vyšších živočíchov. Sú to tzv. mimojazykové vlastnosti hlasu, ktoré informujú prijímateľa najmä o emocionálnom stave hovoriaceho. Na spoločné črtky emocionálno-výrazových vlastností hlasu človeka a vyšších živočíchov napokon už dávno upozornil Ch. Darwin.

Nepodávajú sa tu, pravdaže, len výsledky autorových vlastných pozorovaní, ale aj ďalších bioakustikov a predstaviteľov viacerých iných príbuzných vied. Najväčšia pozornosť sa venuje vyjadrovaniu emócií delfínov, vtákov a prirodene človeka, lebo majú najrozvinutejšiu zvukovú sústavu, ale skúma sa aj vyjadrovanie emócií opíc, rýb, hmyzu, netopierov, hloodavcov, vlkov a veľrýb. Tieto hlyasy sa neopisujú príse vedecky s uvádzaním rozsiahlej dokumentácie, ale v súlade so základnou myšlienkovou knihy neriešiť problém, ale získať čo najväčší záujem čitateľov o túto oblasť. Z toho dôvodu sa používa aj materiál o mnohých zaujímavých prípadoch správania zvierat, ktoré poznáme z vedecko-popularizačných periodík (u nás najmä z časopisu *100 + 1*).

V knihe sa ďalej poukazuje na možnosti využívať poznatky o reči zvierat na usmerňovanie ich správania, hovorí sa o zavádzaní akustických vábiacich prostriedkov (atraktantov) pri priemyselnom rybolobe, akustických prostriedkov na plašenie vtákov z letísk a polí (repelentov), o využívaní vedomostí o bioecholokátoru delfínov a netopierov na bionicke ciele, o možnostiach určiť emocionálny stav človeka podľa znenia jeho hlasu, o problémoch „emocionalizácie“ reči robota a ī.

V knihe V. P. Morozova sa dozvedáme aj o najnovších výskumoch emocionálnej stránky reči (skúma sa najmä v Leningrade) a je tu i viac podnetov na zamyslenie. Pristavme sa aspoň pri jednom z nich. Asymetria mozgu, ako

aj to, že logické sa prijíma jeho ľavou polovicou a emocionálne pravou, sú známe veci. Pre harmonický rozvoj osobnosti je nevyhnutné, aby boli dostačne zatažené obidve funkcie: abstraktno-logická a emocionálno-obrazná. Podľa autora ľudský mozog i zdravie človeka veľmi trpia, keď je najmä v detstve preťažená abstraktno-logická funkcia. Školské osnovy však rátajú s tým, že informácie do mozgu diefata vnesú predovšetkým cez abstraktno-logickú polovicu mozgu. Pritom v danom veku táto funkcia nie je dosť rozvíjatá, je navyše krehká a zraniteľná a nemá potrebnú kapacitu. Treba ju samozrejme rozvíjať, ale nemožno ju preťažovať. Niekoľko sa dokonca uvažuje, že práve jej preťažovanie je príčinou mnohých detských chorôb a porúch v organizme diefata. To je iste dostačujúci dôvod tvoriť také učebné osnovy, ktoré rešpektujú priemeraný prísun informácií do detského mozgu a ktoré kladú teda ovela väčší dôraz na využívanie emocionálno-obrazných prostriedkov vo vyučovacom procese.

Aj jazyk V. P. Morozova v knihe „Rozhovor“ zvierat, ktorá je venovaná reči emócií, je emocionálny. Autor využíva eseistické postupy a rozvíja popularizačné výklady v tom najlepšom zmysle slova. Toto všetko dobre tlmočí preklad E. Strelkovej, hoci na niektorých miestach nemožno nemať k prekladu výhrady. Viaceré vlastné mená sa neuvádzajú v náležitej podobe: napr. meno známeho poľského cestovateľa Arkadyho Fiedlera sa tu objavuje (podľa ruštiny) v podobe *Arkadij Fidler* (s. 21), meno dánskeho fonetika a jazykovedca Otta Jespersena sa sústavne (s. 134, 153 a ī.) zapisuje ako *Jaspersen*. Nezvyčajné je aj meno gréckeho lekára a logika Galena v podobe *Galenus* (namiesto *Galenos*). Prekladateľka si zjavne nevedela rady s ohýbaním druhových prívlastňovacích prídavných mien typu *sovij*: *v tejto scéne soviej poľovačky* (s. 72, namiesto *sovej* – tak ako *kohútej*), *o orlom zraku* (s. 72, namiesto *o orlom zraku*, *zvláštnosťou delžnej reči* (s. 103, namiesto *delfínej*), *o delžnej reči* (s. 109). V prípade fonetického prístroja nejde o *sonograf*, ale *sonagraf*. Nezvyčajné je aj prídavné meno *formantné* namiesto *formantové*. Na vrub autora ide ľudové etymologizovanie o slove *hlucháň*, ktoré sa motivuje tým, že tento vták žije na „hluchých“ miestach, v zapadnutých húštinách. Zvyčajná etymológia tohto pomenovania vychádza z toho, že ide o vtáka, ktorý je „hluchý“, pri tokaní nepočuje. Napokon ľahko prehliadnut, že v texte sa pomerne hojne citujú práce rôznych autorov tak, ako je to bežné vo vedeckej literatúre (s udaním mena príslušného autora a roka vydania príslušnej práce), ale súpis príslušných prameňov sa v knihe neuvádzá. Tieto nedostatky, na ktoré sme upozornili, naozaj nemuseli byť a nesvedčia o pozornej redakčnej práci, nemôžu však zastrieiť veľmi priaznivý dojem z knihy, ktorá predstavuje vzornú ukážku dobrej popularizačnej literatúry.

Slavo Ondrejovič

SPYTOVALI STE SA

Hrať s bielymi figúrkami či hrať s bielymi kameňmi? — Doc. Ing. J. Galba, CSc., Nitra: „Pravidelne sledujem jazykovú poradhu, a kedže sa zaujímam aj o šach, rád by som sa dozvedel, prečo daktorí športoví redaktori s obľubou

píšu, že v ďalšej partii XY bude hrať s bielymi kameňmi, a prečo iní používajú vyjadrenie hrať s bielymi figúrkami. Označenie kameň mi znies cudzo."

V oficiálnej šachovej terminológii sa ustálili a významovo sa rozlišujú termíny *kameň* a *figúra*. *Kameň* je „základný materiálny prvok šachovej hry charakterizovaný určitou pohyblivosťou po šachovni“, *figúra* je „kameň, ktorého pôsobnosť a chod sú totožné“ (porov. Šachová terminológia, 1968, s. 15—16). Termín *kameň* je teda nadradený termínu *figúra*, čo dobre vidieť z definície ukazujúcej, že *figúra* je druh kameňa. Pravda, ak vezmeme ľo úvahy, že *pohyblivosť* je „súhrnný názov pre pôsobnosť a chod kameňa“ (c. d., s. 18), potom možno namietnuť, že v definícii termínov *kameň*, *figúra* niet výrazného rozdielu, že *kameň* a *figúra* sú vlastne rovnoznačné termíny. Oficiálna šachová terminológia ich však nepokladá za synonymá, čo vidieť z toho, že medzi termíny *kameň* a *figúra* nedáva znamienko rovnosti ako pri terminoch, ktoré sa za synonymá pokladajú (porov. napr. dvojice *malá rošáda* = *krátká rošáda*, *branie mimochodom* = *branie en passant*, *matovať* = *dať mat* atď.). Istý rozdiel medzi termími *kameň* a *figúra* — tento rozdiel sa premietá aj do definícií príslahlých termínov — vidime v tom, že kameňom sa rozumejú všetky materiálne prvky šachovej hry, t. j. kráľ, dáma, veža, strelec, jazdec, pešiak, kým figúry sú kráľ, dáma, veža, strelec a jazdec, ale pešiak už nie. (Pravda, v šachovej praxi sa takéto jemné rozdiely nerobia a navyše sa uprednostňuje termín *figúra*, resp. *figúrka*.) Keby sme na otázkou pisateľa mali dať prísne terminologickú odpoveď, museli by sme vyžadovať iba formuláciu *hrať s bielymi kameňmi* (prirodzene ide o hru zo základnej pozície, nie o hru v rozohratej partii), lebo formulácia *hrať s bielymi figúrami* znamená podľa oficiálnej terminológie hrať bez pešiakov.

Sportoví komentátori používajú teda termín *kameň* v zhode s oficiálnou šachovou terminológiou. V nezhode s touto terminológiou je používanie podoby *figúrka*, keďže ako vidieť z predchádzajúceho textu, oficiálna šachová terminológia má nezdrobenú podobu *figúra*. Ale proti takejto nezhode nie je potrebné bojovať, pretože jednou z tolerovaných vlastností športovej publicistiky je používanie neterminologických synónym (podrobnejšie o tom pozri v Kultúre slova, 15, 1981, s. 69—79).

V krátkosti možno odpoved zhrnúť takto: formulácia *hrať s bielymi kameňmi* je terminologicky presná, formulácia *hrať s bielymi figúrami/figúrkami* nie je súčasť terminologicky presná, ale v športovej publicistike prijateľná, keďže bežný používateľ jazyka termími *figúra*, *figúrka* rozumie to, čo oficiálna šachová terminológia chápe pod terminom *kameň*. Na termíne *kameň* nie je nič neprirozené ani cudzie — ide tu o prevzatie slova z bežnej slovnej zásoby do odbornej terminológie (t. j. o sémanticky utvorený termín). Tákymto spôsobom sa obohacuje terminológia každého odboru. No používanie termínu *kameň* v bežnej jazykovej praxi aj medzi priaznivcami šachu je zatiaľ dosť nezvyčajné.

Ivan Masár

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Eudovíta Štúra SAV. Ročník 21, 1987, č. 8. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, DrSc., člen korešpondent SAV. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Marta Michalíková. Vyčádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 30,—, jednotlivé čísla Kčs 3,—. Rozšíruje objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, Gottwaldovo nám. 6, 817 59 Bratislava. Vytlačili TSNP Martin, závod Ružomberok, v auguste 1987. Rukopis odovzdaný do výroby 22. 5. 1987. Registr. zn. F-7050.

Registr. zn. 7050.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 34 01 08, D-8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987

Cena Kčs 3,—

